

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 24 / 2015

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM
Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning
24 / 2015

RAMBAM er et akronym for
Rabbi Moshe ben Maimon
(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra
Statens Kunstfonds tidsskriftstøtte

Redaktion
Allan Falk (ansv.)
Benedicte Brohm
Cecilie Speggers Schrøder Simonsen
Eva-Maria Jansson
Katrine Hassenkam Zoref
Lis Ekner
Merete Næsbye Christensen

Redaktionelle medarbejdere
Cecilie Hassenkam Rasmussen (engelsk korrektur)
Frank Ruszkai (grafisk design og layout)
Kirsten Laursen (korrektur)
Tom Jersø (billedbehandling)

Udgivet af
Selskabet for Dansk Jødisk Historie
Svanevænget 4
2100 København Ø
rambamcph@gmail.com
www.rambam.dk
Formand: *Benedicte Brohm*
Næstformand: *Allan Falk*

Tryk
AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160
ISBN 978-87-92282-07-1

Forside
Doris Bloom "Memory Archive".
Forsiden er et udsnit af det oprindelige værk

Bagside
Den vandrende jøde.
Fra dansk skillingsvise

Indhold

Forord.....	5	Filmen	
Onkel Bennys billeder		Danske jøder i Hitlers fangenskab	
<i>Eva Sverdrup-Jensen</i>	7	<i>Carl Otto Dethlefsen</i>	61
Palæstina tur/retur		Din broders vogter	
– dansk zionismes Palæstina-rødder		<i>Finn Schwarz</i>	69
<i>Maja Gildin Zuckerman</i>	23	Vilje og antisemitisme i Lykke-Per	
Tolerance i merkantilismens tidsalder		<i>Mads Tobias Bundsgaard</i>	75
– de religiøse fristeder		BOGANMELDELSER.....	86
i hertugdømmerne Slesvig og Holsten		ENGLISH SUMMARIES.....	101
<i>Frauke Dettmer</i>	35	BIDRAGYDERE.....	105
Bernhard Hertz' værksted			
<i>Vibeke Maarsø</i>	45		
Besøget i Theresienstadt,			
den 2.-4. marts 2015			
<i>Robert Fischermann</i>	57		

Hans Bendix. Maleri af Benny Cohn.

Forord

Dette års udgave af *Rambam* har ikke noget tema, men viser mangfoldigheden af begrebet ”Dansk Jødisk Historie”.

Som det er tradition, lægger redaktionen stor vægt på billedkunsten. Denne gang i form af en bibliografi om den – ufortjent – ret ukendte maler Benny Cohn, fortalt af hans niece Eva Sverdrup-Jensen med støtte og hjælp af hans grandniece Ditte Cohn og illustreret med en lang række af hans meget forskelligartede malerier, som redaktionen har været begejstret for. Forhåbentlig vil det også blive tilfældet for læserne.

Maja Gildin Zuckerman skriver om ildsjælen og pionéren Louis Fränkels rejse til Palæstina i foråret 1897 og dermed om baggrunden for dannelsen af Dansk Zionistforening.

”Dansk”omfatter også hertugdømmerne indtil 1864. Dr. Frauke Dettmer, leder af det jødiske museum i Rendsburg, har skrevet en artikel om jødernes og andre religiøse minoriteters historie i de religiøse fristeder Glückstadt, Friedrichstadt og Rendsburg. Disse byer tåler i jødisk sammenhæng sammenligning med Fredericia.

Af Vibeke Maarssø har vi fået lov at bringe et kapitel fra en af hendes syv bøger om guldsmede, en artikel der handler om Bernhard Hertz og hans værksted. Han tilhører samme Hertz-slægt som hans nok så kendte farbror, guldsmeden, kgl. hoffeverandør Peter Hertz. Men faktisk er der produceret væsentligt flere varer i Bernhard Hertz' værksted.

I anledning af 70-året for befrielsen er der produceret en film, som nok mange af læserne har set i fjernsynet. Filmen er baseret på seks nulevende personers gensyn med Theresienstadt, hvor de var fanger under krigen. Vi bringer en beretning fra en af disse

seks, Robert Fischermann, der fortæller om sine tanker og følelser ved gensynet. Vi bringer endvidere en beretning fra Carl Otto Dethlefsen, en af instruktørerne af filmen, der fortæller om sine tanker og følelser i forbindelse med mødet med de tidligere fanger og skabelsen af filmen.

Finn Schwarz, tidligere formand for Det Jødiske Samfund, fortæller om tilblivelsen af synagogens vagtværn for godt 30 år siden. Artiklen har desværre en uhyggelig aktuel baggrund i terrordrabet på Dan Uzan 15. februar i år.

Antisemitisme er et uopslideligt emne. Mads Tobias Bundsgaard har gennemgået et af de kendteste værker i dansk litteratur, Henrik Pontoppidans *Lykke-Per* med fokus på dette emne, som der findes mange eksempler på i dette værk, både af grovere og mere raffineret art. Artiklen illustreres af J.F. Willemsens kendte maleri *En Bjergbestigerske*, der ofte er blevet sammenlignet med den kvindelige hovedfigur i romanen, Jakobe Salomon.

Arthur Arnheim har udgivet *Truet minoritet søger beskyttelse – Jødernes historie i Danmark*. Et sådant værk udkommer ikke hvert år, ikke engang i hver generation og har derfor fået en omfattende anmeldelse. Derudover er der anmeldelser af Anna-Lise Bjergagers *Det gælder dit liv*, om fhv. overrabbiner Bent Lexner, og af Jacob Halvas Bjerres *Udsigt til forfølgelse*, baseret på arkiverne i Udenrigsministeriet, om jødeforfølgelserne i Europa 1938-1945.

God læselyst!

Allan Falk
(ansvarshavende redaktør)
November 2015

*Fotografi af maleren Benny Cohn,
her som ca. 30-årig, taget i midten af 1920'erne. Privat foto.*

Onkel Bennys billeder

En fortælling om maleren Benny Cohn (1896-1980) fortalt af hans niece Eva Sverdrup-Jensen født Cohn med støtte og hjælp af Bennys grandniece Ditte Cohn.

Af Eva Sverdrup-Jensen

Historien om de mange lærreder

Hele min opvækst opbevarede min far, Gerson Cohn, min farbror, onkel Bennys, billeder på loftet i vores hus. Først ved Svanemøllen, derefter i Holte – billederne flyttede med: en stor stak oliemalerier på lærred, ca. 300 stk. plus ca. 500 akvareller. Hvert andet år kom onkel Benny hjem til Danmark fra Amerika, hvor han boede, for at udstille på Charlottenborg. Hver gang han var hjemme, skulle han op på loftet og gennemgå billederne. Der var alt for mange – de blev til ”en grøn fis” eller ”en blå fis”, når han kiggede på dem. Han var for længst videre i sin kunst og malede nu mest helt abstrakte billeder. Samlingen på loftet var de billeder, han havde malet, inden han sidst i 1949 endeligt emigrerede til USA; for ham tilhørte de fortiden.

Da min far døde i 1969, overtog min faster Birgitte billederne. Da hun i 1985, 5 år efter Benny var død, lå på sit yderste, overdrog hun samlingen til min bror, Anders, og mig. Billederne blev anbragt på lofter og i kældre og flyttet rundt igen og igen. Ingen af os havde overskud til at gøre noget ved dem. Et par forsøg endte uden resultat. En del billeder gik til undervejs. Først da Anders døde i 2013, og min niece, Ditte, pludselig stod der med sin del af samlingen, blev vi enige om at tage fat i fællesskab og få gjort noget ved billederne.

De billeder, som jeg altid havde hørt om som blå og grønne fise, viste sig at være en fantastisk samling af dejlige billeder, som kunne blive til gavn og glæde for et meget større publikum. Den proces er vi godt i gang med nu. Der er undervejs i forløbet opstået et behov for at fortælle historien om onkel Benny – maleren Benny Cohn – en historie med mange lag – derfor denne artikel.

Familien Cohn

Benny kom fra en familie med en *Indenfor murene*-lignende historie. Min farfar, Ludvig Cohn, var jøde og kom oprindeligt fra Hundested. Han arbejdede for firmaet Moses G. Melchior, som importerede te, kaffe, rørsukker m.m. fra de varme lande. Ludvig blev forelsket i Marie Olsen, en rødhåret skønhed, hvis far var skomager i København.

I 1893 inviterede Ludvig Marie på cykeltur til Hundested, hvor hans familie kom fra. Han cyklede på væltepeter, hun på almindelig cykel iført reformdragt som den første kvindelige cyklist i Hundested. De var begge allerførst i tyverne, og cykelturen fik følger – de måtte gifte sig hurtigt efter hjemkomsten. Min far, Gerson, var på vej. Begge familier var i oprør, dog mest den jødiske. Maries far,

som var enkemand, tog det nogenlunde roligt, mens Ludvigs mor, som også var enke, aldrig accepterede sin goyische svigerdatter. Helt nemt blev det ikke for det unge par, der hurtigt fik to sønner, først Gerson, så Benny, og derefter to døtre, Thora og Birgitte.

Ludvig ønskede, at børnene skulle have en jødisk opvækst, dog ikke ortodoks. Marie var indforstået og overvejede at konvertere, men valgte ikke at gøre det. Der blev problemer, da drengene skulle omskæres. Rabbineren (David Simonsen?) ville først ikke omskære Gerson. *"Man ved, hvem moderen er, faderen kan jo være hvem som helst!"* var, ifølge familietraditionen, hans kommentar. Det kom der en større polemik ud af, indtil rabbineren efter nogle år gik af. Drengene blev i øvrigt omskåret begge to og fik deres skolegang i den jødiske skole.

En kunstner er født

Benny viste meget tidligt kunstneriske evner, både ved at være meget musikalsk og ved at elske at tegne – et vidunderbarn. Benny var også en dygtig matematiker, især interesseret i geometri.

Han skriver i et brev til sin morfar allerede som 13-årig: *"Jeg maler hele dagen både portrætter og landskaber"*. Et lille landskabsbillede fra 1910 eksisterer stadig. Efter et år på teknisk skole under Holger Grønvold blev Benny som 16-årig i 1912 optaget på Kunstakademiet under P. Rostrup Bøyesen, som en af de yngste elever nogensinde. Han fik afgang fra akademiet i 1917.

Familien tilbragte alle ferier i Hundested og byggede sommerhus der i 1908. Marie tilbragte somrene i Hundested med børnene. Ludvig rejste op i weekenderne på motorcykel. Marie beskriver i et brev, hvordan Benny står hele dagen og maler ved Spodsbjerg, og familien går ud til ham med kaffe og mad og roser hans billede af Kikhavn. Benny elskede at være i Hundested og tilbragte sine somre der sammen med sin mor også som voksen.

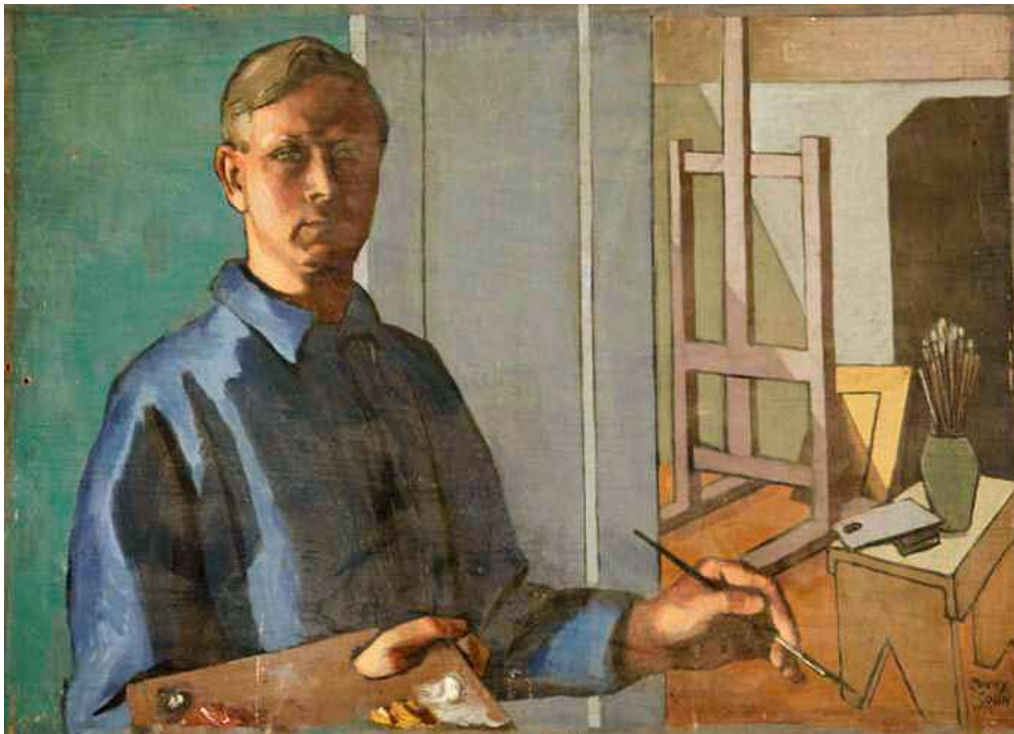
"Familien Cohn". Billedet blev udstillet på Charlottenborg i 1918. Fra venstre ses Benny, Thora, far Ludvig, mor Marie og Birgitte. I forgrunden min far, Gerson, og under bordet bulldoggen Mulle.

Utallige af hans billeder har motiver fra Hundested, fra havet, fjorden og landskaberne der.

Akademiet

Benny stortrivedes på Akademiet. Han blev bl.a. undervist af Joakim Skovgaard i *al fresco*-maleri og malede et fantastisk billede af kvinderovet på Capri *al fresco* på en af væggene i sommerhuset i Hundested. Det er der stadigvæk. Fra 1915 udstillede han jævnligt på Charlottenborg frem til 1939. Fra de gamle udstillingskataloger kan man se, at Benny udstillede sammen med store samtidige kunstnere som f.eks. Michael og Anna Ancher. Benny tog blot højere priser for sine billeder – hans selvopfattelse manglede ikke noget! Han udstillede også på Kunstnernes Efterårsudstilling, bl.a. i 1918 på den berømte udstilling, hvor Wilhelm Lundstrøms ku-

Benny Cohn. Selvportræt malet i 1940 og udstillet på separatudstilling i Providence Art Club, Providence, USA 1940.

bistiske abstrakte billeder, de såkaldte papkassebilleder, blev stormet af publikum. Benny udstillede et portræt og et billede af et får!

Benny fik afgang fra akademiet i 1917, og i 1919 blev han tildelt akademiets lille guldmedalje for maleriet *Nøgne unge mænd på stranden*. Billedet blev udstillet på forårsudstillingen på Charlottenborg i 1920. Stranden var selvfølgelig i Hundested, de nøgne unge mænd var alle min far i forskellige udgaver.

Verden ligger åben

I dag ville man nok kalde Benny et "curling-barn". Hans far og mor understøttede og hjalp ham i udstrakt grad, så længe de levede. I 1919 købte de en ejendom på Amicisvej 2 på Frederiksberg. Sidehuset blev ombygget til atelier med ovenlys og indrettet også som bolig for Benny. Her kunne han bo og male, når han var i Danmark, når han ikke lige var i Hundested.

I 1919 blev Benny inviteret til at udstille på Liljevalchs Konsthall i Stockholm til udstillingen *Nyare Dansk Konst*, som skulle vise dansk kunst fra 1880 og op til nu (1919), nøje udvalgt af Peter Hertz. Benny deltog med to værker: *Ung pige på lille sofa (løjbænk)* og *En Polytekniker* – et billede af min far. Benny følte, at verden lå ham åben. Han og min far havde overlevet et angreb af den spanske syge uden mén. Benny havde fået et rejselegat med guldmedaljen og valgte at rejse til Italien, hvor han studerede på Accademia di San Luca i Rom. Senere tog han til Paris, hvor han slog sig ned i 1920.

Paris, Paris, Paris

I Paris studerede Benny en tid på Academie de la Grande Chaumière. Hans lillesøster Thora fulgte med ham til Paris. Hun skulle lære hattesyning på en parisisk hattesalon. Senere kom lillesøster Birgitte også derned, hun blev uddannet dameskrædder. Familien havde venner i Paris. Maries storebror

Kikhavn set fra Spodsbjerg. Malet i 1912.

– Onkel Wilhelm – havde boet i Paris i mange år. Faktisk rejste Marie ned og besøgte ham til verdensudstillingen i Paris i år 1900 og efterlod Ludvig alene hjemme med de to små drenge på kun 6 og 4 år! Hun var en ukonventionel og meget munter kvinde, som ville opleve verden. Hun styrede dog børneflokken med hård hånd. Alle historier fra Gersons og Bennys barndom slutter med, at de får endefuld! Af enkelte bevarede breve kan man fornemme, hvordan familien i København fulgte ivrigt med i de unges liv i Paris. Der blev skrevet hyppigt. Postgangen var hurtig og effektiv – det var faktisk ikke *snail mail* dengang.

Thora har senere beskrevet, hvordan de levede muntert i tyvernes Paris, i udkanten af cirklerne omkring Gertrude Stein, Matisse, Picasso og alle de andre kendte kunstnere. Tiden efter 1. Verdenskrig var speciel. Ingen troede på en gentagelse af den frygtelige krig.

Benny blev selv kendt i Paris som Benny eller Monsieur Benny og udstillede fra 1921 og frem til 1939 jævnligt på Salon d'Automne som Benny Cohn,

Benny, M. Benny eller blot som B.C.. I 1921 blev han medlem af "salonen" og kunne kalde sig "Sociétaire", hvilket han somme tider skrev bag på sine lærreder. I Danmark blev Benny kendt som en bohème med "Verdensmands Flair", som museumsdirektør Sigurd Schultz skriver i 1939.

I et interview i Berlingske Tidende i 1924 udtaler Benny, som er hjemme i Danmark for at udstille: "... *Montmartre er nu nærmest en Seværdighed – en Museumsgegenstand – et Tivoli for Udlændinge. Montparnasse, hvor jeg bor nu i Whistlers gamle Ateliér, er alle udenlandske Maleres Tilflugtssted i vore Dage ... Verdens Hovedstad er det mest inspirerende Sted for en Kunstner ...*"

Sommer i Danmark

Hver sommer rejste Benny hjem til Danmark og boede med sin mor i sommerhuset i Hundested. Her malede han landskaber, havbilleder og mennesker. Både som oliemalerier og akvareller. Han malede også panelerne i huset med sjove billeder af familien. Efterhånden brugte han kun navnet Benny og gik mere og mere væk fra at bruge sit efternavn. Benny afholdt også flere udstillinger i atelieret på Amicisvej, bl.a. i 1923 og 1931.

"Kvinderovet på Capri". Malet som al fresco-maleri på en af væggene i sommerhuset i Hundested ca. 1919.

Fra 1920 og frem til 1950 skifter Benny mellem mange forskellige stilarter; han flirter med kubisme, fauvisme, surrealisme og mange andre udtryksformer og ender til sidst i det abstrakte. Han maler både i olie og akvarel. Hele tiden maler han mange portrætter, også selvportrætter. Han udviser, ifølge Weilbachs kunstnerleksikon, i alle billeder en stor teknisk dygtighed. Benny bruger akvareller som skitser til oliemalerierne, han maler indimellem det samme motiv i flere stilarter – altid med stor virtuositet.

Rejsen til Amerika

I 1927 blev Benny bekendt med den svenske arkitekt Martin G. Hedmark, som arbejdede med at bygge kirker i USA for skandinaviske menigheder. Hedmark ønskede, at Benny skulle lave en altertavle til hans nye kirke The Gloria Dei Evangelical Lutheran Church i Providence.

Det passede Benny godt. Hans søster Thora var blevet gift med guldsmeden Erik Magnussen, som var inviteret til USA for at udbrede kendskabet til skønvirke-smykker. De boede i Providence, og Benny tilbragte meget tid i deres hjem, mens han malede det store klassisk inspirerede alterbillede af opstandelsen (12 x 7 m) med de teknikker han havde

"Brooklyn Bridge", 1929.

"Nøgne unge mænd på stranden", malet i 1918. Benny fik Akademiets lille guldmedalje for maleriet i 1919.

Desværre et af de malerier, der er meget medtaget efter de mange år under skiftende ophold.

lært af Skovgaard på akademiet. Han valgte, tilskyndet af sin søster, at bruge navnet Benny Collin, det passede bedre til den kristne menighed end det jødiske Cohn.

Benny blev fascineret af New York. Han tog ofte ind til byen og malede skyskrabere, folkeliv og ikke mindst den nye Brooklyn Bridge. Erik Magnussen og Thora introducerede ham til kunstnerkredse i New York.

I 1929 rejste Benny tilbage til Danmark og medbragte en del af sine amerikanske billeder til efterårsudstillingen på Charlottenborg. Om vinteren var han tilbage i Paris. I tiden frem til 1939 levede han i Paris, men kom stadig hjem til Danmark om sommeren, hvor han malede i Hundested eller i atelieret på Amicisvej. Transporten frem og tilbage til Hundested foregik på motorcykel iført sort gummidragt. Benny var ikke nogen stor mand, ca. 160 cm høj og meget tynd, så indimellem havde han svært ved at få startet motorcyklen og måtte have slagteren, som boede rundt om hjørnet, til at starte maskinen.

"Funeral Procession". Paris ca. 1925.

"Kvinde set bagfra". I atelieret i Paris ca. 1930.

Identiteten

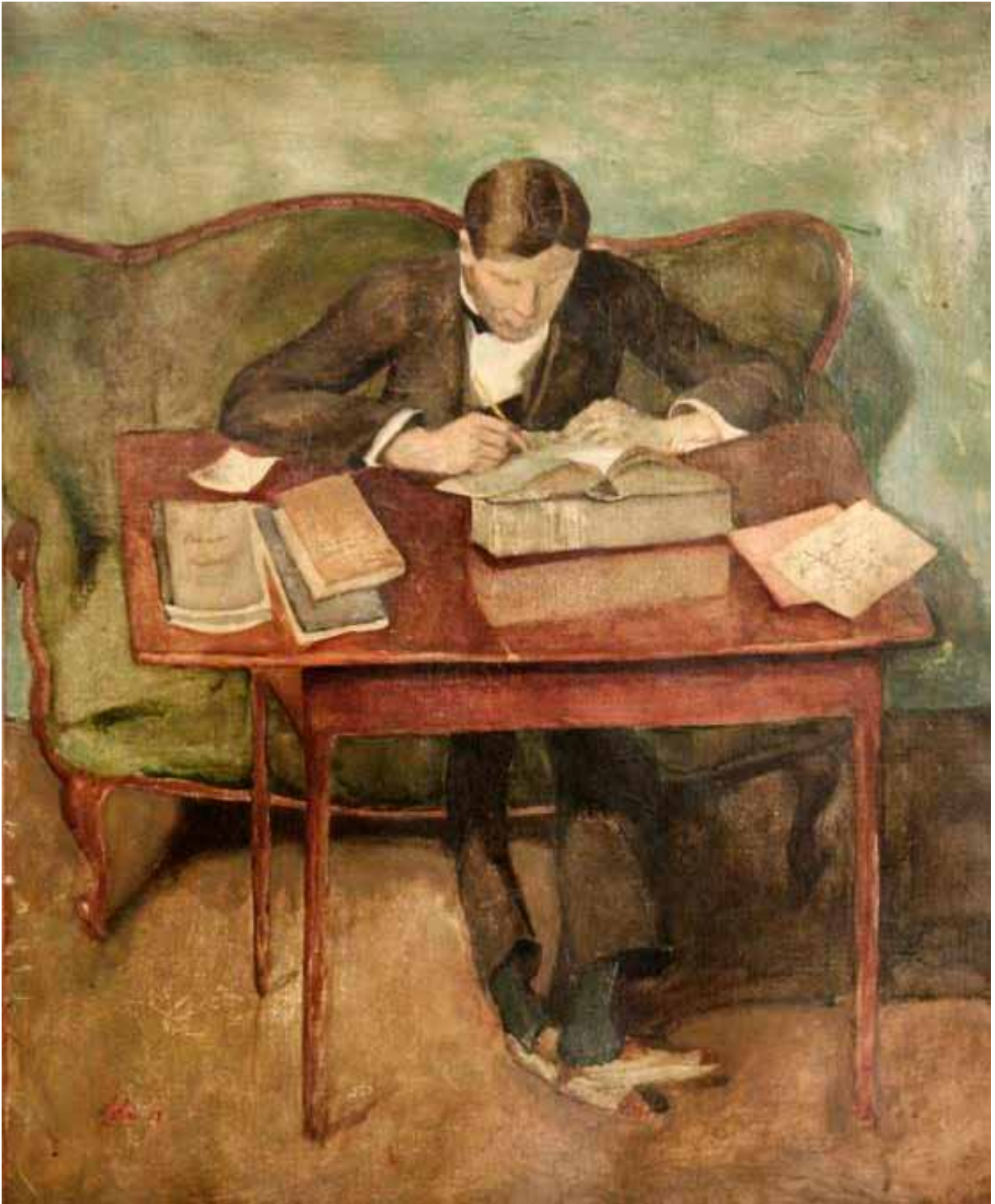
Uden at det nogensinde står lysende klart, fornemmer man, at Benny gennem livet havde identitetsproblemer. Hans mange forskellige måder at signere sine billeder på Benny til Benjamin Collin, fortæller, at han ikke var helt sikker på sit tilhørsforhold, splittet mellem sin jødiske og kristne baggrund.

Det samme gjaldt hans seksuelle orientering. Benny fremstod som en levmænd og en damernes ven, sådan husker jeg ham i hvert fald fra besøgene i Danmark. Ved de gentagne gennemgange af hans værker, som vi har foretaget i den seneste tid, står hans tiltrækning af det mandlige køn dog tydeligt frem. Benny sprang aldrig officielt ud af skabet, og vi har aldrig i familien hørt ham omtalt som homoseksuel. Men ingen tvivl om, at han også var fascineret af det mandlige køn. Benny præsenterede

aldrig en kæreste i familien og døde barnløs. Han var dog en onkel altid elsket af niecer og nevøer.

Krigen nærmer sig

I Paris samledes sidst i trediverne også en del politiske flygtninge, deriblandt min fars svoger Isaak Tschemerinsky (Arkadi Maslow) og hans veninde, Ruth Fischer. Isaak var en af lederne i det tyske kommunistparti, men var efter eksklusion tvunget i eksil i Frankrig. Benny og han var gode venner. Benny blev gennem venskabet mere politisk vakt. Isaak og min fars første kone, Anja Tschemerinsky var russiske jøder fra Ukraine, men voksede op i Dresden. Isaak arbejdede tæt sammen med Trotsky og var med sin kæreste, Ruth Fischer en del af det venstreorienterede miljø i Paris.

*"En Polytekniker". Gerson med lærebøgerne, 1917.
Udstillet på Liljevalchs Konsthall i 1919 i udstillingen "Nyare dansk konst".*

"Ung pige på lille sofa (løjbænk)", som var med på udstillingen i Stockholm i 1919.

1939 blev et vendepunkt for Benny. I januar var han medstifter af vinterudstillingen på Charlottenborg og lavede plakaten og forsiden til kataloget. I kataloget skriver museumsdirektør Sigurd Schultz: *"BENNY begyndte sin kunstneriske Løbebane som Vidunderbarn og er det endnu ... Der er noget af en Theoretiker i Benny, en Forkærlighed for det konstruktive og abstrakte, som lejlighedsvis har ført ham mod Surrealismen, og på samme Tid en Faible for at give et naturligt rammende Udtryk for det naturligt usammensatte. De to Poler kæmper om hans Interesse – han pønser stadig på at forene de to Ting i en uløselig Enhed, og der kan næppe heller være Tvivl om, at det vil lykkes for hans klare kunstneriske Intelligens."* Det skulle vise sig, at Sigurd Schultz fik ret i sine betragtninger.

På Charlottenborgs forårsudstilling i 1939 deltog Benny med et ret stort billede, *Flygtninge* forestillende en gruppe flygtninge fra Den Spanske Borgerkrig. Benny havde malet billedet efter et fotografi i Berlingske Aftenavis, og det blev ikke vel modtaget. Berlingske Aftenavis kritiserede i den grad billedet og latterliggjorde Benny, bl.a. ved ikke at vide, om han var en kvinde eller en mand, og kalde ham Frk. Benny! En virkelig ondskabsfuldhed, når man kender Bennys seksuelle dilemma. Ideen med at bruge et fotografi som udgangspunkt for et maleri blev nedgjort. Det var under lavmål. Plagiat! Benny

skrev et forsvar, men blev igen latterliggjort, ovenikøbet i den daglige satiretegning af "Ærbødigt" i Berlingske Tidende. Charlottenborg og nogle venner støttede ham dog.

Familien i København var bekymret over udviklingen i Europa og ikke mindst i Tyskland. Ludvig og Marie besluttede at emigrere til Amerika, de havde jo en datter derovre, Thora, som var gift, nu med en amerikaner, og havde en lille datter. De forestillede sig, at de skulle slå sig ned i New York. Benny besluttede sig til at tage med, nok også under indtryk af den kolde luft i København. Og så havde han gode minder fra tiden i Amerika i 1920'erne.

Ludvig realiserede sine ejendomme og værdier og pakkede til afrejsen. Gerson kunne ikke rejse, hans kone, Anja, var syg af kræft og var ikke klar til at tage af sted; desuden havde han et firma, der skulle passes. Børnene, Ruth og Ove, gik begge i gymnasiet.

Ludvig og Maries yngste datter, Birgitte, var gift Thomsen og ville dog blive i Danmark med sin mand og søn. Hun blev boende i ejendommen på Amicisvej. Marie havde fået stær og skulle opereres. Hun ville opereres i Danmark og ville ikke rejse før efter operationen. De besluttede, at hun skulle blive boende hos datteren i København og følge efter de andre, når operationen var vel overstået. Så i efteråret 1939 rejste Ludvig og Benny med al bagagen over Atlanten og efterlod resten af familien i Danmark.

Krigstid i Amerika

I Amerika fandt de hurtigt et hus i Malvern, NY, og fik indrettet sig. Nu var det bare at vente på, at Marie skulle komme. Benny malede lige fra starten og blev hurtigt en del af det lokale kunstnermiljø. Han udstillede i 1940'erne i Art Club Providence, American British Art Center, League of Present Days Artists og Riverside Museum New York og var i gang lige fra ankomsten.

Billedet af de skønne damer med guldbladet hænger i sommerhuset i Hundested og er det første man ser, når man træder ind ad døren. 1918.

Tiden gik, og Maries øjne var næsten klar til operationen, da besættelsen kom i april 1940. Marie kunne ikke rejse og måtte blive i Danmark. Det amerikanske eventyr blev ikke til noget. Marie kom aldrig til at se sit lille amerikanske barnebarn, og hun så aldrig sin elskede mand og yndlingssønnen Benny igen. Hun døde af lungebetændelse i København i 1944.

I USA malede Benny ivrigt. Hans søster opfordrede ham vedholdende til at bruge navnet Benny Collin i stedet for Cohn. Det gik lidt lettere med et ikke-jødisk navn i det fortrinsvist kristne skandinaviske miljø, de befandt sig i. I starten holdt han dog fast i Benny Cohn. Resten af livet kaldte Benny sig Benjamin Collin i USA. Når han senere udstillede i Danmark, var det med navnet Benny eller Benny Cohn. Far Ludvig var ikke glad for denne afvisning af den jødiske baggrund, min far heller ikke. Det gav i det hele taget problemer, således at Benny efter krigen på udstillinger i Danmark måtte overmale signaturen på de billeder, han havde med fra USA, og skrive Benny Cohn hen over Collin. Måske er denne identitetskrisen en af årsagerne til, at rigtig mange af Bennys billeder desværre ikke er signeret. National Geographic bragte i januar 1940 et fotografi af kong Christian 10. i fuld uniform med sabel og ordner omringet af børn og voksne, som hylder kongen. Fotografiet fandt jeg i en gammel

"Fra Lemches badehus". Hundested 1920-25.

mappe af Bennys. Han brugte fotografiet til at male et meget glansbilledagtigt portræt af kongen i anledning af en fest afholdt på kongens fødselsdag i 1943. Selve maleriet er desværre gået tabt, men det viste, at Benny på trods af den uheldige situation med fotografiet af flygtningene ikke lod sig afskrække fra at bruge et fotografi som forlæg for et oliemaleri.

Benny og Ludvig havde under krigen svært ved at kommunikere med familien i København, nyheder kom kun langsomt frem. Via Schweiz fik de i december besked om, at det i oktober 1943 var lykkedes Gerson og Ove at komme til Sverige med robåd fra Helsingør til Helsingborg. Anja var på det tidspunkt død af sin sygdom. Gersons datter, Ruth, var sejlet til Sverige med sin mand. Hvordan beskeden om Maries død i 1944 nåede familien i Amerika, ved vi ikke. Kort tid før befrielsen blev Gersons søn, Ove, syg og døde i Malmø. Da havde Gerson mødt min mor, Maja, og de havde besluttet at gifte sig – min bror, Anders, var på vej!

"Selvportræt i spejl". USA ca. 1940.

Efterkrigstid

Da krigen var ovre, ønskede Ludvig ikke at blive i USA længere. Han fik huset i Malvern solgt og rejste hjem til Danmark. Nogle af pengene blev brugt til et sommerhus i Martha's Vineyard til Thora, som var blevet enke i 1940 og var alene med sin datter. Benny rejste også hjem til Danmark, men først i september 1946. Med sig havde han en stor stak lærreder og akvareller fra de fem år i Amerika. Rejsen blev betalt af portrætter, han malede af passagererne på skibet undervejs. Benny kom hjem til et Danmark stadig præget af besættelsen. Familien var totalt forandret. Marie, Anja og Gersons søn Ove var døde. Det elskede hus i Hundested havde været beslaglagt af tyskerne og brugt til lazaret. Det var temmelig ødelagt og et forstemmende syn og nu uden hans elskede mor. Huset tilhørte desuden Gerson, som brugte det med sin nye familie. Det blev aldrig det samme for Benny at være i Hundested. Han kom dog stadig på besøg, når han var i Danmark.

Benny kom med i en gruppe malere, som bl.a. omfattede Jens Søndergaard m.fl. I gruppen blev kunst og andet diskuteret, meget ofte under festlige former, bl.a. hos arkitekt Svend Schmidt Hansen og hans kone, Jane, i deres sommerhus i Lynæs. Benny boede ofte i længere tid hos familien, også da de senere flyttede til Asserbo.

Bennys katalogforside og plakat til "Vinterudstillingen" 1939.

Sønnen i huset, Peter, husker ham som den sjove, festlige onkel, som kom på motorcykel, fortalte fantastiske historier, tryllede og kunne rulle cigaretter med én hånd i lommen. Det samme oplevede Anders og jeg, når Benny kom på besøg. Det var altid meget festligt for os børn.

Benny malede og malede, så snart der var en anledning. Bl.a. portrætter af Anders og mig, men især landskaber og havbilleder fra Nordsjælland. Han deltog på Charlottenborgs vinterudstillinger i 1947 og 1948.

Amerika igen og Belcourt Castle

I 1949 blev Benny kontaktet af sin gamle ven Martin Hedmark. Han var stadig i gang med at bygge kirker i New England og havde brug for en maler

Bennys kontroversielle billede "Flygtninge" udstillet på Charlottenborgs forårsudstilling 1939 (Fra avisudklip i Berlingske Aftenavis).

til altertavler. Benny besluttede at emigrere til USA, denne gang permanent. Han bosatte sig i Boston tæt ved sin søster Thora og dekorerede i starten af 1950'erne kirker i Chicago, Connecticut og New York. I 1953 skulle han lave en altertavle for Gloria Dei Lutheran Church i Lakewood NY. Det krævede meget plads for at lave skabelonerne til altertavlen. Han fik lov til at låne et gammelt slot – Belcourt Castle – som var ubeboet. Slottet ligger i Newport, Rhode Island og er bygget i 1894 i Ludvig XIII-stil. Benny indrettede sig med bolig i portnerfløjen og atelier på loftet og fik lov til at bo på slottet mod at holde opsyn og jage uvedkommende bort. Hvilket han gjorde sommetider med et lagen over hovedet og en kost med en lygte – de unge mennesker kom ikke igen! Men han fungerede også officielt som kustode. Iført tysk hofdragt fra det 15. århundrede viste han gæsterne rundt og fortalte (selvopfundne) spøgelseshistorier fra slottets historie. Han brugte også riddersalen til udstillinger. Slottet blev genåbnet som museum i 1955. Der er 52 værelser fyldt med europæiske kunstgenstande (www.belcourt.com). Kvarteret omkring slottet var et rigmandskvarter, og Benny tjente til livets ophold ved at male portrætter af unge damer, som skulle debutere i selskabslivet. De unge damer mødte altid op med en anstandsdame, har Benny fortalt – man ved jo aldrig med sådan en boheme!

Interieur fra huset i Malvern. 1940'erne.

Det gyldne snit – musik i maleriet

Tidligt hver morgen gik Benny ned på stranden og badede – ofte sammen med de rigeste i landet. Resten af dagen gik med at male. I denne periode realiserer han sin gamle drøm om at male musik. Han siger i et interview i Jyllands-Posten i 1966:

"Jeg har altid, når jeg f.eks. hørte en Bach-fuga eller Mozart, hvor musikken går fra et tema til et andet, men stadig følger en linje, ønsket at finde den samme måde at male på. Den måde jeg nu maler på, ligger tæt op til musikken. Jeg bygger maleriet op rent arkitektonisk. Det er som at tage på en safari. Man aner ikke hvad der sker. Det er som at komponere en symfoni og at spille den på samme tid."

Det gyldne snit, cirkler og kvadrater malet i klare farver fylder hans billeder. Det er de billeder, han brænder for og fortsætter med at male resten af livet. Desværre er de ikke de letteste at sælge, og han er

Eva Cohn. Svanemøllen 1947.

Anders Cohn. Svanemøllen 1947.

nødt til stadig at supplere med at male portrætter og landskabsbilleder, som ikke siger ham så meget mere.

I 1958 holder Benny den første separatudstilling med udelukkende geometriske, abstrakte billeder på Belcourt Castle. Han siger om udstillingen: *"These 20 paintings have no literary subject, the proportions in line and color decide the composition and have been carried through from the beginning to the climax; very much like a musical composition on canvas, and they have no other purpose than to give you pleasure."* I 1960 er Benny tilbage i Paris for en kort bemærkning og udstiller et enkelt geometrisk, abstrakt maleri: *152 Counterpoint Dynamic*, signeret Benny, på sit gamle udstillingssted Salon d'Automne.

Hver sommer var Benny sammen med sin søster Thora og hendes familie i sommerhuset i Martha's Vineyard. Han tilbragte tiden med at male og male. Thoras datter, Benjie, og senere hendes børnebørn

hjalp med at bringe mad ud til ham, ellers glemte han at spise. 23. april 1967 bringer The Providence Sunday Journal et billede af Benny, som overrækker et abstrakt maleri, *Violet Fugue*, til en repræsentant for Danish-American Society of Rhode Island. Billedet er foreningens bryllupsgave til Prinsesse Margrethe og Prins Henrik. Det er signeret Benny Collin. Benny var meget stolt af den påskønnelse af hans arbejde, der lå i udvælgelsen af billedet som gave til den kommende dronning.

Benny blev ved med at udstille på Charlottenborg helt frem til 1976. Når han var hjemme i Danmark, boede han hos sin søster Birgitte i lejligheden på Amicisvej. Det gamle atelier var for længst lavet om til bolig og var ikke længere til rådighed for ham. Det var ved disse besøg, han kom hjem til os på Malmosevej i Holte og skulle se billederne på loftet. Min far forsøgte altid at få Benny til at gøre noget med alle lærrederne, men det lykkedes aldrig at få ham til at udvise den mindste interesse for det.

"Lady in blue". USA ca. 1955.

Usigneret og uden titel. 1970-75. Udstillet på Appleton Museum of Art, Ocala, Florida, maj 2014.

Afslutning i Florida og en ny begyndelse

I 1972 besluttede Thora og Benny at flytte til Florida sammen med Thoras datter og hendes tre børn. Somrene blev stadig tilbragt i sommerhuset på Martha's Vineyard, som var blevet det nye Hundested for Benny. Også her var vægge og paneler dekoreret med billeder, som Benny havde malet. I 1977 blev Thora alvorlig syg, og Benny også ramt af et slagtilfælde. Efter at Thora døde i 1978, kom Benny på plejehjem. Han døde 84 år gammel i 1980. Den sidste tid på plejehjemmet glemte han sit engelsk og kunne kun tale dansk. Der var ingen omkring ham, som kunne forstå, hvad han sagde. Han kunne ikke længere male og endte sit liv alene i sit eget lukkede univers.

Efter Bennys død mistede den amerikanske og den danske del af familien kontakten til hinanden. Mange år gik. Også den amerikanske familie arvede en stor stak lærreder og akvareller, mest abstrakte billeder. Disse billeder endte hos Bennys grandniece Vikki Stenstream Burgess, som i 2011 begyndte at arbejde på at lave en udstilling af Bennys billeder i Florida. Under researchen kom vi via Facebook i kontakt med hinanden, og Vikki kom til Danmark, fik set Hundestedhuset og nogle af de mange gamle lærreder. Familien blev genforenet!

"Opus 672-C", malet i 1972. Udstillet på Appleton Museum of Art, Ocala, Florida, maj 2014.

Da min bror, Anders, døde i 2013, blev hans datter, Ditte, og jeg enige om at tage fat på de gamle bunker og gøre noget ved dem – de skulle ikke videre til næste generation!

I april 2014 havde Ditte og jeg den glæde at være med til åbningen af Vikkis udstilling af Bennys billeder på Appleton Museum of Art i Ocala, Florida: *Symphonic Style: The Art of Benny Collin*. En fantastisk oplevelse og en bekræftelse på, at onkel Bennys billeder ikke kun var blå og grønne fise, men værker af stor kvalitet malet af en dejlig kunstner, som stadig kan glæde og fornøje.

Besøget i Florida fik sat rigtig gang i processen for Ditte og mig. Alle vores lærreder og billeder på ramme blev registreret og lagt ud på vores hjemmeside. En konservator, som har haft interesse for Bennys billeder i en årrække, har sat mange af billederne på blindrammer, og en del er blevet nænsomt restaureret. Hver gang har det været en stor glæde at se, hvor smukke billederne bliver. Vi har holdt et par visninger af billederne, og familier og venner har været glade for at få mulighed for at anskaffe "en Benny".

Benny i atelieret på Amicisvej i 1930'erne. Selvportræt.

Vi håber en dag at få mulighed for at præsentere onkel Bennys billeder på en udstilling her i København.

Onkel Bennys billeder kan ses på følgende hjemmesider:

www.bennycohn.com – den danske samling

www.bennycollin.com – den amerikanske samling

Hvis nogen er i besiddelse af værker af Benny, er vi meget interesserede i at høre fra jer!

Eva Sverdrup-Jensen: es.sverdrup@mail.dk

Ditte Cohn: diteccohn@gmail.com

KILDER

Belcourt Castle: <http://www.belcourt.com>

Daum, Eric (blog):

<http://architecturehereandthere.com/2014/03/03/eric-daum-gloria-dei-in-providence>

LITTERATUR

Fischer, Josef: *En Nakskov Slægt*. København 1949.
Nyare Dansk Konst. November-december 1919.
Stockholm 1919 [Liljevalchs katalog, nr. 20].

Symphonic Style: The Art of Benny Collin. May 24 - July 13, 2014 [udstilling v. Vikki Stenstream Burgess]. Appleton Museum of Art, 2013 (<http://www.appletonmuseum.org/exhibits/archives/>).

Weilbachs Kunstnerleksikon. Bd 1 (1949), 3. udg. København: Aschehoug 1947-52.

Weilbach. Dansk Kunstnerleksikon. Bd. 2, 4. udg. København: Munksgaard 1994.

Private breve og fotos.

Udstillingskataloger fra Charlottenborg og Kunsternes Efterårsudstilling.

Diverse avisudklip.

Louis Frænkel. Tegning af Hermann Struck, 1918, indsat i pas fra 1925.

Palæstina tur/retur – dansk zionismes Palæstina-rødder

Louis Herman Fränkel (1868-1935) var grundlægger og mangeårig formand for Dansk Zionistforening samt ivrig zionistisk debattør og blev både i og uden for Danmark kendt som personificeringen af (tidlig) dansk zionisme. Et nærstudium af hans rejse til Palæstina i foråret 1897 giver nye indsigter i, hvordan vi kan forstå zionismens tilblivelse i Danmark, og særligt forholdet mellem det jødiske og det zionistiske i denne periode. Fränkels Palæstina-rejse viser zionistisk tilblivelse som en proces, der hele tiden udvidede de eksisterende og fremtidige muligheder for et jødisk hjem og fællesskab, der rakte langt ud over de nationalstatlige grænser.

Af Maja Gildin Zuckerman

Tidlig dansk zionisme

”Det er en Fornøjelse at være med på denne Tour, hvor alle, Herrer og Damer, er så gode Kammerater. Det vilde være umuligt at samle 20 Mennesker fra Danmark til en Tour som denne uden at enkelte af dem vilde knibe ud og spise treife ved det andet Bord, ryge om Schabbes (...). Man får ikke Lejlighed til at føle Hjemve; man er fuldstændig hjemme her, og det midt ude i Vandet, hvor vi går uden at se andre levende Væsener end os selv.”¹

Således skrev den dansk-jødiske læge 29-årige Louis Fränkel i sin rejsedagbog d. 12. april 1897 på sin tur fra København til det daværende Palæstina. Da Fränkel forlod København to uger tidligere, var zionisme ikke et begreb eller en idé, som han kendte

eller anvendte til at beskrive eller forstå jødernes situation. Et år senere var Fränkel i fuld gang med at forstå jødernes situation over hele verden og især udviklingen af den jødiske kolonisering af Palæstina, igennem hvad han selv forstod som en zionistisk prisme.

Denne artikel tager sit udgangspunkt i Fränkels og ”The Maccabean Pilgrimage”-tur til Palæstina, i april 1897 og eftervirkningerne ved hjemkomsten til Danmark. Turen er i den akademiske litteratur beskrevet som *”det første jødiske foretagende af sin slags i moderne tid.”*² Den adskilte sig ved hverken at have et religiøst eller kommercielt formål. I stedet beskrev dens initiativtager turen som *”en mulighed*

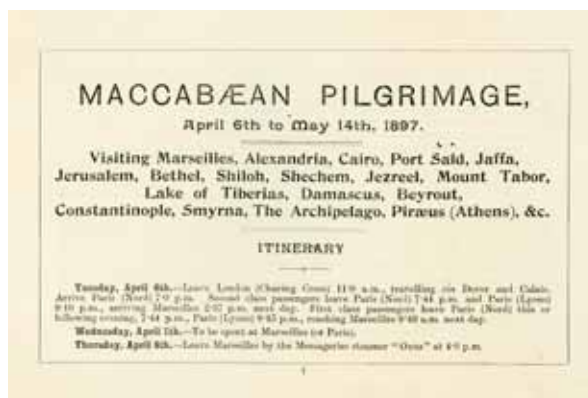
for at bevise gennem vores deltagelse i pilgrimsfærdens som vestlige jøder den store sandhed om en identitets- og broderskabsfølelse mellem vore folk hvor end de er spredt, og om en interesse i vor land hvor fjernt vi end er fra det.”³

Ved at nærlæse Fränkels rejsedagbøger, hans mange breve hjem og de efterfølgende foredrag og artikler, som han forfattede om og med afsæt i rejsen, er det muligt at anskueliggøre de processer, hvorigennem nogle danske jøder begyndte at orientere sig mod ”et nyt” jødisk Palæstina. Studiet af denne rejse giver således en ny vinkel på, hvordan man kan forstå zionismens tilblivelse i Danmark omkring det forrige århundredeskifte.

The Maccabean Pilgrimage to Palestine

I det tidlige forår 1897, et par måneder før han etablerede sig som alment praktiserende læge i København, og året inden han giftede sig, besluttede den 29-årige Louis Herman Fränkel sig for at slutte sig til en pilgrimstur til Palæstina. Turen var organiseret af den renommerede engelsk-jødiske forening ”The Maccabean Club”. Fränkel havde ikke tidligere mødt nogle af de 20 øvrige pilgrimsrejsende og var heller ikke særligt vidende om The Maccabean Clubs andre aktiviteter. Da idémaker og tovholder bag turen advokat og menighedsaktivist Herbert Bentwich (1856-1932) tidligere på året indså, at ikke nok af foreningens egne medlemmer havde tilmeldt sig turen, fremsendte han omkring 130 invitationer til jødiske samfund verden over.⁴ En af disse invitationer endte i Fränkels skød, som efter at have betalt det obligatoriske deltagergebyr på 44 guineas sluttede sig til den maccabæiske pilgrimsfærd, der havde afgang fra London d. 6. april 1897.

The Maccabean Club var etableret i 1891 og bestod af engelsk-jødiske intellektuelle, kunstnere og personer inden for de liberale erhverv (forretningsfolk var ikke velkomne!). Foreningen var en blanding af to af tidens tendenser i både jødiske og ikke-jødi-

Rejseoversigt over pilgrimsturen, Central Zionist Archives: Herbert Bentwichs arkiv A100/2.

ske kredse. Den ene tendens var jødiske velgørenhedsforeninger, der rettede deres interesse og pengestrøm mod fattige og nødlidende østeuropæiske jøders immigration til bl.a. Palæstina. Den anden tendens var en romantisk kulturel strømning i det engelske (særligt kristne) borgerskab, der kiggede mod Palæstina og jøderne som Biblens autentiske hjemland og befolkning.⁵ I en til tider lidt eklektisk sammensmeltning af disse interesser forsøgte The Maccabean at indtage en apolitisk position, i forhold til hvorvidt de skulle støtte op om jødisk immigration og kolonisering af Palæstina. Som de selv ville udlægge det, var de kulturelt, filosofisk og moralsk interesseret i Palæstina, men dette indebar for dem ikke et politisk standpunkt.⁶

Foreningen var således kommet på ideen om en moderne jødisk pilgrimsrejse til Palæstina som en nødtørftig respons på forfatter, journalist og daværende zionistlobbyist Theodor Herzls besøg i foreningen i juni 1896.⁷ Herzl havde over for foreningen fremlagt planer om, at netop de skulle være det ”Selskab for Jøder”, som Herzl forestillede sig og beskrev i *Der Judenstaat*, der skulle fremme materialiseringen af en jødisk stat blandt de britiske magthavere. Denne ide var størstedelen af medlemmerne mildest talt ikke begejstrede for, da den jo netop påkaldte en aktiv politisk markering. Samtidig ønskede foreningen ikke at afvise og skuffe Herzl fuldstændig og kunne derfor lettere støtte op om Bentwichs

kompromisforslag om først at fremsende en ekspedition til at vurdere Palæstinas potentiale ved selvsyn.

Nå ja, meningen med turen ...

Efter at have tilmeldt sig turen skrev Fränkel til overrabbiner David Simonsen (1853-1932) om turen og forsøgte at overtale ham til at komme med ved at åbne med et citat fra 2. Mosebog:

*”Kan jeg ikke friste Dem? יסעו בני ישראל מסעיהם [”På hele deres vandring fra sted til sted brød israelitterne op”]⁸ Har De ikke lyst til at gøre lige sådan? Den 6 April tilbyder der sig en storartet Lejlighed.”⁹ Ud over Bibel-referencen opridser Fränkel alle de favorable serviceydelser, der vil være at finde undervejs på turen – en kok, der vil tilberede kosher-mad, behagelige hoteller og en vaskekone. Derudover husker Fränkel Simonsen på alle de spændende stop på vejen: London, Calais, Paris, Marseille, Alexandria, Cairo, Ismailia, Port Said, Jaffa, de jødiske kolonier, Jerusalem, og herfra rideturen til Damaskus. Derefter går hjemturen fra Beirut over Konstantinopel og Smyrna tilbage til Europa. Pludselig kommer Fränkel i tanke om at fremhæve turens officielle formål, som det forekommer ham på det tidspunkt: *”Meningen med Touren er at vække Interesse blandt Jøderne for Palæstina, og man tænker sig Touren lagt til Grund for literære Arbejder.”*¹⁰ Simonsen tog ikke med på turen, men sendte i stedet Fränkel afsted med lommen fuld af introduktionsbreve til prominente jødiske personligheder i både Europa og Palæstina, såsom rabbiner og senere zionist-leder Moses Gaster i London og den ashkenaziske overrabbiner i Jerusalem, Shmuel Salant.*

I Fränkels breve og dagbøger er der tre overlappende emner, der i deres gentagelse og begejstring springer én i øjnene: oplevelsen af en større jødisk verden, der åbner sig for ham; fællesskabet mellem andre jøder, som han gang på gang bliver slået af; og den generelle begejstring og livsglæde, som rejsen vækker i Fränkels tro på fremtidens muligheder, både i kraft af og på trods af ”det jødiske”.

Den større jødiske verden

Selvom det officielle formål med turen lå i slutdestinationen i Palæstina, var der undervejs på rejsen arrangeret korte besøg i betydningsfulde jødiske hjem og steder.

Det begyndte allerede i London, hvor Fränkel og resten af gruppen deltog i gudstjeneste først i Bevis Marks-synagogen, hvor Moses Gaster var rabbiner, og den efterfølgende dag i Hampstead-synagogen, hvor overrabbiner Herman Adler afholdt en særlig afskeds gudstjeneste til ære for de makkabæiske pilgrimsrejsende. Ifølge Fränkel gav Adler dem nogle ”meget begejstrede ord” med på rejsen.¹¹ Rabbinderne Gaster og Adler blev senere spydspidser for hver deres lejr syn på zionisme – Adler blev heftig modstander af oprettelsen af zionistiske foreninger i England, mens Gaster fastholdt et stærkt engagement i den zionistiske bevægelse. Men i det tidlige forår 1897, før zionismen havde fundet en udtalt form og formål, sendte begge rabbinere de rejsende jøder afsted til Palæstina med deres velsignelser i tasken.¹²

I London var Fränkel også inviteret til middag hos Bentwich-familien. Han noterede sig efterfølgende i sin dagbog: *”Huset orthodox jødisk, men i højeste Grad civiliseret i enhver Retning.”*¹³ Ved ankomsten til Paris blev Fränkel sammen med et par andre delegerede inviteret hjem til den store Palæstina-filantrop Baron Edmond de Rothschild for at høre nyt om ”hans kolonier og kolonisationsplaner i Palæstina”. Fränkel beskrev Rothschild som en ”overordentlig elskværdig mand”, der snakkede et smukt engelsk og tog sig god tid til at forklare dem om sine planer for at anlægge nye tobaks- og te-plantager i landet.¹⁴ Også i Alexandria blev de pilgrimsrejsende budt indenfor i et overdådigt jødisk hjem, hvor baron Felix de Menasche mødte de rejsende i sit ”palads”:

”Han bor fyrsteligt. Vi sidder nu til Bords i en prægtig stor Spisesal hvor Bordet er overfyldt med Roser og Nelliker. Dørene står åbne til en herlig Have; vi

*opvartes af ... Tjenere i Nationaldragt. Her er en Blomsterduft som kappes med hans Fortrinlige Vine om at beruse os. Vore ovaus avouseiner [fordansket jiddisch for "vore forfædre"] har ikke levet på den Måde her i Ægypten, de har sikkert ikke siddet og drukket Champagne."*¹⁵

Beruset af vin og blomsterdufte gik turen videre til Kairo for endelig at nå Jaffas kyst. Mens selskabet rejste rundt i Palæstina, mødtes det på officiel og uofficiel vis med jødiske personligheder fra hele landet. F.eks. med den tysk-zionistiske leder dr. Heinrich Löwe, med hvem Fränkel knyttede et tæt og langt venskab, den anerkendte malaria-læge og zionistiske leder Hillel Jaffe og den tudsegamle overrabbiner af Jerusalem Shmuel Salant, der tydeligt kunne huske en korrespondance, som han havde haft med Simonsen år tilbage. Fränkel måtte faktisk skrive til sin mor og beklage, at grundet de mange invitationer, han havde modtaget undervejs på turen, måtte han udskyde sin hjemrejse til København.¹⁶

Da Fränkel besøgte de aristokratiske jøders paladser i Paris og Alexandria, da han sad til bords i moderne, oplyste ortodokse familiers hjem i London, da han blev anerkendt og hyldet for sin færd i Europas store synagoger, og da han blev ombejlet af Palæstinas jødiske samfund, som om han besad penge eller magt, var der en jødisk verden, der åbnede sig for ham, som han helt tydeligt ikke havde kendt til før, og i sin dagbog og i breve reagerede han med sprudlende begejstring over at have fået adgang til denne verden.

Alt blev rapporteret hjem til moderen i de breve, som Fränkel hver dag sendte hende. Både de særligt jødiske facetter af hvert hjem, møde eller personlighed, som Fränkel stødt på, såvel som det ikke-jødiske bagtæppe, hvorfra det jødiske fremstod. Sammenligninger blev ofte brugt til at præsentere forskelle på jødisk liv "her" og "hjemme i Danmark" og mellem jødisk og ikke-jødisk liv. Hvem, hvad eller hvor der var overlegent og mere

værd end det andet sted, skiftede konstant; det farverige jødiske liv i Kairo såvel som Palæstinas vidunderlige klima virkede åbenlyst mere attraktivt end det danske, men kaosset i Marseilles' gader var svært at forstå for en "nordbo", som Fränkel kaldte sig selv. Schnorrer-mentaliteten, en form for jødisk tiggeri og afhængighed af andre, blandt Palæstinas jøder, som Fränkel beskrev flere steder, var en side af landets jødedom, som måtte affives, men da han senere på turen mødte unge, energiske palæstinensiske jøder, blev Fränkel grebet af landets muligheder. Jerusalems religiøse atmosfære fascinerede ham dybt og inderligt, da han stærkere end nogensinde følte sig forbundet til et levende og varieret jødisk fællesskab, men han var lykkelig, da han red ud af byen på hesteryg for at opleve det endnu ukendte.

Fränkel havde tydeligvis ikke noget zionistisk eller klassisk orientalistisk "skema" at ordne sine oplevelser efter.¹⁷ Han lod hele tiden rejsen i sig selv sætte nye standarder for, hvad "det jødiske" kunne indeholde, og syntes ikke bekymret eller besværet af denne ekspansion. Tværtimod skrev han til sin mor efter at være ankommet til Jerusalem: "*Hvor har jeg meget at fortælle; jeg er allerede nu så fyldt at jeg er nær ved at explodere og jeg glæder mig til alt det nye jeg skal se her i Landet endnu.*"¹⁸

Det jødiske fællesskab

En betydningsfuld platform, der gav "det jødiske" en fundamentalt ny mening for Fränkel, var de fællesskabsrelationer, der udviklede sig mellem de rejsende.¹⁹ Fra Marseille skrev Fränkel hjem til sin mor: "*Hele Compagniet, Herrer og Damer, i alt 20 er som en stor Familie, og der er det herligste Kammeratskab.*"²⁰ Efter en shabbatgudstjeneste ombord på skibet skrev Fränkel i sin dagbog: "*Man føler sig aldeles som hjemme. Det er forbausende at se, hvorledes de alle tager Del, selv de som ellers er aldeles indifferente, og der er ikke Tanke over at nogen vil forstyrre på nogen måde.*"²¹ Fränkel blev ved med at vende tilbage til denne pointe, som også ses i artiklens første citat. I disse beskrivelser virker Fræn-

kel til på lykkelig vis at opleve sammentømringen af hjem og venskabsbånd (både mellem mænd og kvinder og religiøse og ikke-religiøse jøder) gennem praksisser, der for ham definerede et jødisk rum, såsom at gå til gudstjeneste på shabbat og afholde shabbatten i den rigtige atmosfære. Fränkel følte sig som sagt hjemme på det åbne hav, men efter at være ankommet til Palæstina blev han overmandet af endnu en ny følelse af hjem:

”Selv om vi endnu ikke har set Mælk og Honning flyde, så har jeg næppe nogensinde set et så frugtbart Land eller været i så herligt et Klima. Man føler, at man hører hjemme her og jeg kan nærmest sammenligne os med Blomster der har stået i Potten nu plantes ud, hvor de er tagne fra. Sammenligningen er ikke min men den er køn og den passer virkelig.”²²

Hjem fuld af eventyr og oplevelser

Følelsen af at have hjemme på havet og følelsen af at have hjemme i Eretz Israel – det jødiske hjem – blev ved med at udvide sig eller måske omstrukturere sig, som pilgrimsrejsen skred frem. Fränkel syntes ikke at ville begrænse sig selv til kun at skulle kunne have en enkelt hjemstavnsfølelse. Han formulerede på intet tidspunkt de flere hjemstavnsoplevelser som et skisma, en form for dobbelt loyalitetsfølelse eller simpelthen en ophævelse af det at have hjemme. Kun erkendte han over for sin kære moder, at *”Det er Skade, at man ikke (...) kan være på 2 Steder”*.²³ I stedet beskrev Fränkel flere steder, at han føler sig som *”i den syvende Himmel”*, at *”livet er skønt”*²⁴, at *”jeg nyder hvert Minut jeg har her i Overflod af Roser mellem frugtbærende Citroner, Mandariner og Essogtrær”*²⁵, og at *”det er et rent Slaraffenliv her.”*²⁶

Flere tilknytninger og flere hjem virkede til at tilføre mere lykke, særligt siden de hjemstavne, han følte sig knyttet til, også indeholdt begivenhedsrige oplevelser, der lod verden åbne sig yderligere. Fränkel skrev om stormfulde timer ombord på skibet,

hvor han, som den eneste, valgte at blive på dækket med matroserne for at føle spændingen, når bølgerne skyllede over ham,²⁷ og der var ”vilde Vesten”-beskrivelser af at ride på hest fra Tiberias til Damaskus sammen med Bentwich i fuld galop, mens de øvrige deltagere stilfærdigt bevægede sig frem i trav.²⁸ Fränkel genfortalte i fuld vigør og lidenskab om sit stormomsuste skib, om matroserne, det åbne hav såvel som om hestene, de red på, og tyvekarlene, de mødte undervejs. Han hentydede til, hvordan det meste af selskabet ikke kunne klare bølgegangen, hvordan kvinderne græd efter en hel dag på ryggen af hest, og beskrev i detaljer, hvordan Bentwich var faldet af hesten og landet i en kaktusbusk, så han skulle ride sammen med kvinderne resten af vejen til Damaskus.

Disse eventyr udgjorde en del af turen, hvor Palæstina var et vigtigt element, men glæden, den jødiske fællesskabsfølelse og oplevelsen af en ”hjemstav” der hele tiden udvidede sig, begrænsede sig ikke til landet Israel. I stedet forøgede og udstrakte pilgrimsturen de steder og muligheder, der nu syntes tilgængelige for en dansk jøde som Fränkel. Som han vittigt skrev på hjemturen over Middelhavet:

”Der var en eller anden Konge, der sagde at hvis han ikke var Konge der hvor han var, vilde han være noget andet noget og således siger jeg at hvis jeg ikke var Læge i København vilde jeg være Opvarter på en Middelhavsbåd, så lækker finder jeg Tilværelsen her mellem Himmel og Jord, hvor man spytter i Vandet hvor man vil, og lader Cigarerne brænde.”²⁹

Gennem de mange møder med både folk, steder, dufte og transportmidler blev relationerne mellem ”det jødiske”, det geografiske Palæstina såvel som landet Israel og dets muld, kontinuerligt sat sammen på nye måder i Fränkels skrivelser.

Gruppebillede af pilgrimmene samt deres mange tjenestefolk fra ride- og teltturen fra Jerusalem til Damaskus. CZA: PHG\1030.

En Palæstina-rejse

Efter at Frænkel kom tilbage til Danmark sidst i maj 1897, begyndte han gradvist at sætte disse relationer i mere konsistente former. Dette skete, i takt med at den første zionistiske kongres blev afholdt i august 1897, den zionistisk organisation blev skabt, og Frænkel fik øjnene op for de allerede eksisterende pamfletter og tidsskrifter, der beskæftigede sig med Palæstinas nutid og fremtid. Frænkels omkalfatring af sine oplevelser sås mest tydeligt i foredraget og lysbilledshowet *En Palæstina-rejse*, som Frænkel skrev i vinteren 1897-98 og senere reviderede til et foredrag i Dansk Zionistforening i marts 1908 og fremførte et utal af gange.³⁰

I foredraget tilbød Frænkel publikum at tage med ham på en tur til Palæstina, som blev illustreret med

over 170 billeder af steder og folk, som de ”mødte undervejs”. På denne Palæstina-tur blev nye temaer smeltet sammen med de ældre temaer fra pilgrims-turen. Sætninger fra Frænkels dagbøger og breve, som han havde bedt sin mor om at gemme, indgik i lettere ændrede kontekster og sætninger. På denne ”foredragstur” var fokuset kun på Mellemøsten. Her var fortællingen bygget om Palæstina som det afgørende højdepunkt på turen og ikke bare en destination blandt flere. Lange beskrivelser af udvalgte dele af Palæstinas dufte, farver, landskab, religiøse steder, nye kolonier og befolkningsgrupper fyldte foredragets manuskriptsider. I tråd med andre af tidens zionistiske fortalere, som Frænkel enten var i direkte korrespondance med eller kunne læse i f.eks. det zionistiske tidsskrift *Die Welt*, blev

Palæstina nu beskrevet som havende et iboende forvandlingspotentiale for jøder. Dette gjaldt de jøder, der boede i de jødiske kolonier, som enten forandrede landskabet og/eller forandrede sig selv gennem boglig læring og praktisk uddannelse. Dette fandt f.eks. sted ved landbrugsskolen i Mikve Israel, som Fränkel skildrede således:

*”Med ærbødighed betræder vi det Sted, hvor Skolens Stifter, Charles Netter, ligger begravet. Han kom hertil og ofrede sin Tid, sine Kræfter – ja sit Liv paa afen Plet nogen Jord at fremtrylle de frugtbare Haver Marker og Vingaarde, der nu findes her, paa af ukyndige, uvidende Smaafyre, der var forjagede og fordrevne fra deres Fødeslande i Europa at udklække dygtige samfundsnyttige Mænd.”*³¹

Men det var ikke kun i kolonierne, at denne transformative kraft kunne opleves. Også den hellige by Jerusalem forandrede den jøde, der satte sin fod i dens gader, selvom Fränkel understregede, at dette var en oplevelse, der skulle mærkes på egen krop, for at man virkelig kunne forstå dens betydning. Fränkel kunne bare bevidne, at gennem ”et indgående studium” af byen og dens historie, typografi og arkæologi kunne man ”føle den skønne Stad rekonstrueret.”³² Gennem ophold og studium ville byen således ikke længere være fjern og mystisk for de vestlige jøder, men virkelig og mærkbar.

Ifølge avisnotitser var publikum, der i København både bestod af jøder og ikke-jøder, stærkt begejstrede for Fränkels historier og hans mange billeder. Foredraget blev en begivenhed, der trak fulde huse, og blev ifølge nogle kilder fremført til tider med op til 500 tilskuere i bl.a. Odd Fellow-palæet og Håndværkerforeningen.³³ I foredraget begyndte Fränkel at artikulere en kontekst til pilgrimsturen, i hvilken den gryende zionisme forekom at tilbyde både en storstilet diagnose for jødernes nutidige situation – moralsk, politisk, fysisk og kulturelt degenereret – og en løsning, nemlig en jødisk genoprettelse og tilknytning til landet Israel som et transformativt sted.

Skabelsen af dansk zionisme

Dansk Zionistforening (DZ) blev grundlagt 12. januar 1903³⁴, fem år efter Fränkels hjemrejse fra Palæstina. Foreningens tidlige eksistens er generelt blevet overset eller ignoreret i den store internationale akademiske litteratur om zionismens mange lokale forgreninger.³⁵ Men når man læser brevudvekslinger fra samtidens store skikkelser inden for den zionistiske bevægelse, var Danmark på landkortet over væsentlige zionistiske centre, og dette blev tit personificeret i Fränkel. Det var f.eks. ikke DZ, som stod optegnet i zionist-organisationens katalog over regionale og nationale afdelinger, men dr. Louis Fränkel og hans hjemmeadresse.³⁶ Det var Fränkel, der gennem sine og David Simonsens mange kontakter i hele den jødiske verden var med til at diskutere og forbinde zionismens fremtid i forhold til både de østeuropæiske og vesteuropæiske jøders situation og muligheder.

Det er netop i rollen som debattør og formidler af zionismen, at vi ser temaer fra Palæstina-turen, såsom åbningen til den større jødiske verden og det jødiske fællesskab, udgøre en kontinuerlig og væsentlig indflydelse på Fränkels virke inden for dansk zionisme. Hvis man f.eks. bladrer igennem Mosaik Troessamfunds første menighedsblad fra 1907, *Jødisk Tidsskrift*, som Fränkel selv udformede, skrev og redigerede, er disse temaer slående.³⁷ Bladet, der udkom hver anden uge, havde f.eks. en fast sektion, der hed ”Allevegne fra”. Her blev de danske jøder præsenteret for og opdateret med politiske, kulturelle og sociale nyheder og historier fra hele den jødiske verden. Også mere antropologiske artikler om opdagelsen af ”eksotiske” jøder rundt om på kloden fandt vej til *Jødisk Tidsskrift*. Således kunne man f.eks. læse adskillige artikler om kinesiske, yemenitiske, marokkanske og etiopiske jøders kultur og levevilkår.

Fränkel erklærede, med en god portion overmod og påståelighed, over for repræsentantskabsformand Isak Glückstadt, at det postomdelte og gratis menighedsblad skulle bruges som en zionistisk plat-

form.³⁸ Bladet forsøgte fra første til sidste udgave at sammenflette lokale jødiske interesser med de store spørgsmål og problemer om jødisk eksistens og betingelser i verdens brændpunkter. Det dansk-jødiske samfund var i Fränkels optik uundgåeligt en del af den større jødiske verden, og dette fællesskab forpligtede, om man ville det eller ej. Det påkaldte en moralsk stillingtagen og handlen, som skulle udgøre det nødvendige grundlag for at mobilisere de jødiske masser til oprettelsen af et jødisk hjemland i Palæstina. Fränkel vendte flere gange tilbage til landet og deltog bl.a. i åbningsceremonien af Det Hebraiske Universitet i Jerusalem i 1925. Han flyttede aldrig selv til Palæstina, men vedblev utrættelig med at forsøge at overbevise andre om en kollektiv jødisk eksistens, hvis moralske bånd påkaldte handling. Selv dedikerede han sig mere og mere til det internationale flygtningearbejde, særligt i forbindelse med de østeuropæiske jøders situation under 1. Verdenskrig, og på den måde endte han med at lade sig opsluge af den større jødiske verden frem for en national hjemstavn.

Zionismens gennemslagskraft?

Fränkels forsøg på at udbrede zionistisk engagement blandt danske jøder gennem tilknytning til den lokale og/eller internationale organisation kan let afskrives som historisk irrelevant, da kun et fåtal af danske jøder lod sig hverve inden 2. Verdenskrig, og ingen involverede sig helt på niveau med Fränkel. Men det er i den sammenhæng vigtigt at forstå, at tidlig dansk zionisme alligevel havde en markant indflydelse på danske jøders gryende, forandrende selv- og fællesskabsforståelse som jøder. I Fränkels foredrag, *Jødisk Tidsskrift*, de mange udenlandske zionistiske talere, Fränkel fik til København, og også særligt i hans arbejde med og for de jødiske immigranter, kan der spores en ny måde at definere og forholde sig til, hvad "det jødiske" kunne betyde. Det var ikke jødedommen som religion, der her fremstod som det fælles referencepunkt, men snarere ideen om en global, forbundet jødisk nation. En idé, der tydeligt udsprang af zionismens grundideer.

Selvom få danske jøder i begyndelsen af det 20. århundrede ønskede at abonnere på et medlemskab i DZ, var der flere, og flere der bevidst og ubevidst begyndte at abonnere på en ny forståelse af, hvad "det jødiske" kunne rumme, nemlig både et transnationalt og et nationalt fællesskab.

ANVENDTE ARKIVER

Louis Fränkels arkiv, Rigsarkivet (RA).

David Simonsens arkiv, Det Kongelige Bibliotek (KB).

Herbert Bentwichts arkiv, Central Zionist Archives, Israel (CZA).

LITTERATUR

Bentwich, Marjory og Norman Bentwich: *Herbert Bentwich: the Pilgrim Father*. Jerusalem, Hozaah Ivrit Limited, 1940.

Black, Eugene C.: A Typological Study of English Zionists, *Jewish Social Studies*, 2003, 9(3), 20-55.

Cohen, S. A.: The first Anglo-Jewish pilgrimage to Palestine: 1897. *Journal of Israeli History*, 1981, 2(1), 71-85.

Cohen, Stuart, Ideological components in Anglo-Jewish opposition to Zionism before and during the First World War: a restatement. *Jewish Historical Studies*, 1987, 149-162.

Fränkel, John.: *Min Far: Louis Fränkel: En dynamisk Idealist, Foregangsmand og Forkæmper*. København, 1948.

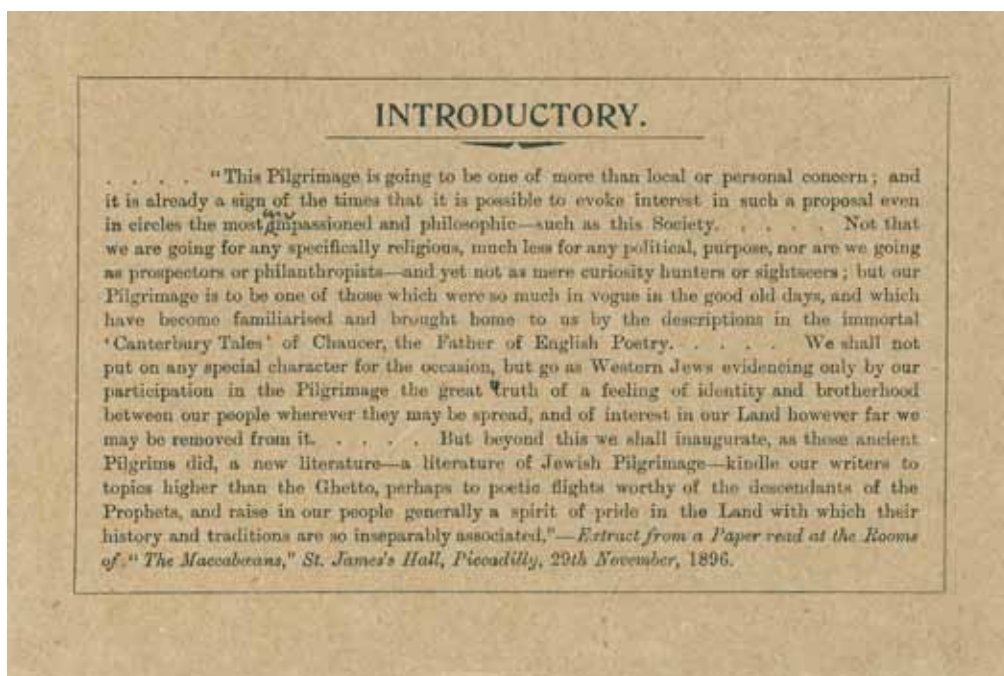
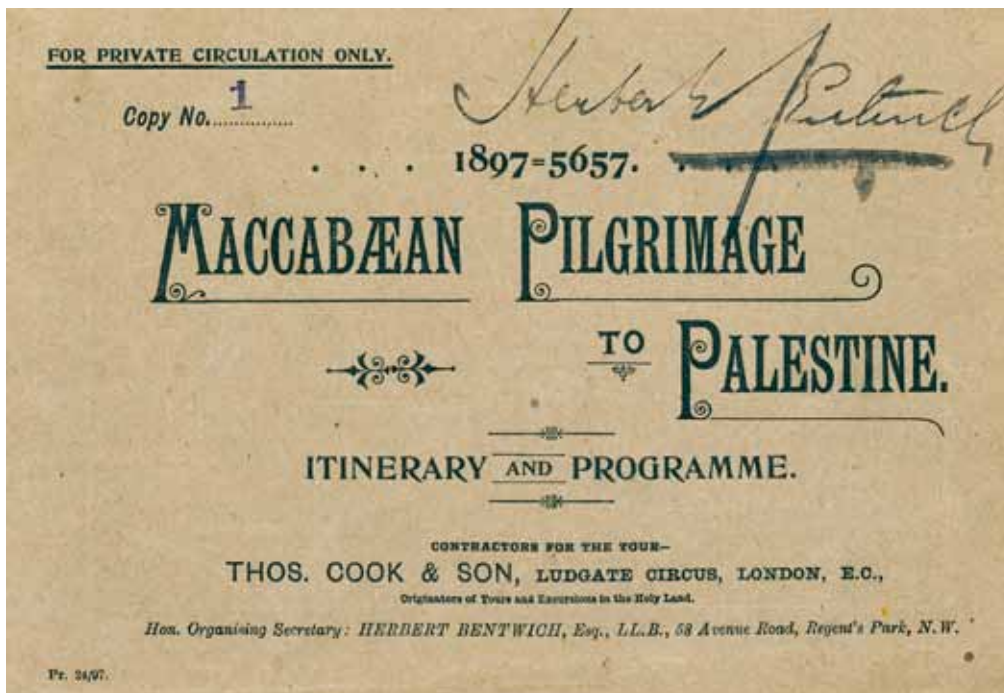
Penslar, Derek J.: *Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1991.*

Shavit, Ari: *My Promised Land: The Triumph and Tragedy of Israel*. New York, Spiegel & Grau. 2013.

Sokolow, Nahum. *History of Zionism, 1600-1918*. Vol I. (London, Longmans, Green and Co, 1919).

Thing, Morten: *De russiske jøder i København 1882-1943*. København, Gyldendal, 2008.

Rejseleder Herbert Bentwichs program for turen. På programmets inderside var et lille udsnit af en tale, som Bentwich holdt i The Maccabean Club året forinden, efter det var blevet besluttet, at rejsen skulle gennemføres.

NOTER

- ¹ RA: Louis Fränkels arkiv, boks 19-20, rejsedagbog, 12. april, 1897.
- ² "the first *Jewish* venture of its kind in modern time", jf. Cohen 1981, 72, original kursiv. Se også Sokolow 1919, 246-7.
- ³ CZA: Herbert Bentwichs arkiv, A100/2, "The Maccabean Pilgrimage Programme", s. 2.
- ⁴ Cohen 1981, 72. Mere om Bentwichs personlighed, se Bentwich og Bentwich 1940; Shavit 2013, 3-22.
- ⁵ Om jødiske velgørenhedsforeninger rettet mod Palæstina, jf. Penslar 1991; om britisk Palæstina-romantik, se Ben-Yosef, Eitan, Christian Zionism and Victorian Culture. *Israel Studies* 2003, 8(2), 18-44.
- ⁶ Jf. Cohen 1981, 71-77.
- ⁷ Ibid., 72; Black 2003, 25.
- ⁸ *Bibelen*, Det Danske Bibelselskab, 2. Mosebog 40:37
- ⁹ KB: David Simonsens arkiv, brev fra Louis Fränkel til David Simonsen, 8. marts 1897.
- ¹⁰ Ibid.
- ¹¹ Som note 1, 2.-3. april 1897.
- ¹² Jf. Sokolow 1919, 246-7; jf. Cohen 1987.
- ¹³ Som note 1, 4. april 1897.
- ¹⁴ Som note 1, 7. april 1897.
- ¹⁵ Som note 1, brev fra Louis til Bellamine Fränkel, 13. april 1897.
- ¹⁶ Ibid., 7. maj 1897.
- ¹⁷ Om skandinavisk orientalisme i det 19. århundrede, se Oxfeldt, Elizabeth: *Nordic Orientalism: Paris and the Cosmopolitan Imagination 1800-1900*. København, Museum Tusulanum Press, 2005.
- ¹⁸ Som note 1, brev fra Louis Fränkel til Bellamine Fränkel, 19. april, 1897.
- ¹⁹ Rejsende og særlig pilgrimsrejsendes fællesskabsfølelser er et kanoniseret emne inden for antropologisk forskning, som særligt Victor Turner har været foregangsmand for. Se bl.a. Turner, Victor: *Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives*. New York, Columbia University Press, 1978.
- ²⁰ Som note 18, 8. april 1897.
- ²¹ Som note 1, 9. april 1897, original understregning.
- ²² Som note 18, 16. april 1897.
- ²³ Ibid., 13. april 1897.
- ²⁴ Ibid.
- ²⁵ Ibid., 25. april 1897.
- ²⁶ Ibid., 4. maj 1897.
- ²⁷ Som note 1, 8. og 10. april 1897.
- ²⁸ Som note 18, 25. april.
- ²⁹ Ibid., 4. maj 1897.
- ³⁰ Som note 1, foredragsnoter "En Palæstinarejse".
- ³¹ Ibid.
- ³² Ibid.
- ³³ RA: Louis Fränkels arkiv, boks 18, diverse avisudklip, udateret og 15. januar 1913.
- ³⁴ Der foreligger uenighed i litteraturen om Dansk Zionistforenings oprindelse, om hvornår foreningen præcis blev stiftet – i 1902 eller 1903. Det skorter på officielle dokumenter vedr. disse begivenheder, men jeg har dog fundet i Fränkels privatarkiv et trykt dokument, der viser "Dansk Zionistforenings Love". Her står øverst, at lovene blev vedtaget 12. januar 1903 (13. Tebeth 5663, som der også står anført øverst på dokumentet). Denne dato blev bekræftet ved DZ's 25 års jubilæumsfest, der blev afholdt 12. januar 1928, hvor Fränkel selv stod for festtalen. Se *ibid.*, boks 19-20, 12. januar 1897, "Love for Dansk Zionistforening" og "Festtale ved Dansk Zionistforenings 25 Aars Jubilæum d. 12 Januar 1928".
- ³⁵ Se 3-bindsværket om diaspora-zionisme, Gal, Allon (red): *Hatziyonut la-azoreha: Hebetim geo-tarbutiyim*, 3 bind. Jerusalem, Zalman Shazar Center og Ben Gurion University, 201).
- ³⁶ *Zehn Jahre Zionismus*. Köln, Verlag Die Welt, 1907, 40.
- ³⁷ *Jødisk Tidsskrift* så for første gang dagens lys den 5. april 1907 og udkom hver anden uge frem til 25. september 1908, hvor Fränkel måtte dreje nøglen om. Bladet var ideelt set finansieret af annoncer, men ifølge Fränkels søn, John, betalte Louis Fränkel også selv en del af underskuddet, jf. Fränkel 1948, 15-16; jf. Thing 2008, 238-240.
- ³⁸ Ibid., 239.

Friedrichstadt - Gadebillede.

Tolerance i merkantilismens tidsalder – de religiøse fristeder i hertugdømmerne Slesvig og Holsten

Mellem det 16. og det 18. århundrede forlod ca. 1 million mennesker af religiøse grunde deres hjemsted i Europa.¹ For det meste drejede det sig om protestantiske mindretal fra katolske territorier. De var ofre for landsherrer, som forsøgte at påtvinge deres undersåtter en bestemt tro. Over for dem stod landsherrer, som ud fra handelsmæssige overvejelser tilbød trosflygtninge et nyt hjemsted. Det er i denne sammenhæng, man skal se etableringen af fristederne eller tolerancebyerne Altona, Glückstadt, Friedrichstadt og Rendsburg-Neuwerk i hertugdømmerne, selvom ikke alle de religiøse mindretal, som blev optaget her, var truet af akut forfølgelse eller fordrivelse. Også Christiansfeld, som blev grundlagt af herrnhuter-brødremenigheden 1773 med privilegier fra Christian VII, hører til kredsen af fristeder selvom den er sent grundlagt. At specielt jøder blev opfordret til at slå sig ned, særligt i Glückstadt og Rendsburg, synes imidlertid snarere at være en undtagelse.

Af Frauke Dettmer

Det var forskellige landsherrer, som tillod "trofremmede" retten til at slå sig ned i hertugdømmerne og gav dem vidtgående religionsfrihed. I Altona var det greverne af Holstein-Schauenburg, som optog jøder senest 1611. Derudover fik katolikker siden 1594, noget senere mennonitter og reformerte og i løbet af den senere byhistorie yderligere mindre kristne mindretal lov til at bo i Altona og udøve deres religion.² Den i år 1616-17 af den danske

konge grundlagte by Glückstadt søgte særligt at få sefardiske jøder – her kaldet "portugisiske jøder" – til at slå sig ned. Men også andre trosretninger fik vidtgående religionsfrihed.

Den gottorpske hertug Friedrich III grundlagde 1621 Friedrichstadt med protestantiske religiøse flygtninge fra Nederlandene. Fra 1675 er der også dokumentation for, at aschkenasiske jøder slog sig

ned. Forsøg på at få portugisiske jøder til at slå sig ned stødte mod betingelserne i skibsfartsaftalen med Spanien fra 1627, som praktisk talt udelukkede sefarder fra at slå sig ned. Med udbygningen af Rendsburg til en dansk storfæstning i det 17. århundrede gav Christian V et privilegium for det nye fæstningskvarter Neuwerk, som ud over ikke-lutherske kristne også udtrykkeligt indbød jøder til at slå sig ned, hvilket de gjorde brug af senest 1693.

Eksistensbetingelserne i fristederne tilbød det jødiske mindretal afgørende fordele i forhold til andre steder. Dertil hørte i første række religionsfriheden med alle dertil hørende institutioner og menighedernes embedsmænd – endda til trods for modstanden fra den lutherske gejstlighed.³ Indskrænkninger gjaldt kun for gudstjenesten, som f.eks. i Rendsburg-Neuwerk ikke måtte finde sted offentligt, officielt indtil ind i det 19. århundrede. Jøder i fristederne blev borgere i disse byer. Dermed var de beskyttet anderledes mod fordrivelse end ”beskyttelsesjøderne” (Schutzjuden) med tidsbegrænset opholdstilladelse, således som det f.eks. skete flere gange for jøderne i Slesvig by i perioden efter 1815. Endnu ringere var imidlertid situationen for de ”uledsagede” jøder, som uden beskyttelsesbrev var undervejs mellem Flensburg og Altona, altid truet med fordrivelse af øvrigheden.

Reglerne for at nedsætte sig i hertugdømmerne blev i 1729 gjort ensartede gennem en forordning af Frederik IV, efter at han – efter Gottorp-hertugernes nederlag – havde sammenlagt disses besiddelser i Slesvig med kongens egne. Derefter var det kun muligt for jøder at nedsætte sig uden individuel kgl. tilladelse i Altona (siden 1640 dansk), Glückstadt, Friedrichstadt og Rendsburg-Neuwerk, altså i fristederne, som yderligere blev udvidet med Elmshorn. Alle andre steder var det nødvendigt med en speciel tilladelse; jøder måtte ikke varigt bosætte sig i landområder. Det var bestemt en restriktiv bosættelsespolitik. Muligvis forhindrede man på denne måde en opsplittelse af det lille jødiske samfund, således som man kunne iagttage det på den venstre

side af Elben i ærkebispedømmet Bremen. Der var det tilladt at bo på landet, hvad der medførte en fuldstændig isolering af de få jøder.⁴ Og at man heller ikke i hertugdømmerne kunne forvente en større tilflytning af jøder, havde de hidtidige erfaringer i fristerne vist.

Altona

Ud over de fælles regler havde hvert fristed sin egen profil. Dette bliver skitseret i det følgende ved eksempler i form af tre byer, som i dag ligger i Slesvig-Holsten. Altona bør dog nævnes kort, idet byen – indtil loven om Stor-Hamburg i 1937, hvor byen blev en del af Hamburg – var centrum for det tynde netværk af små og mindre menigheder i Slesvig og Holsten. Her var overrabbinatet og den rabbiniske domstol, som var myndighed for alle jøder i hertugdømmerne i religiøse og civile sager med undtagelse af de portugisiske jøder i Glückstadt.⁵ I 1803 omfattede folketællingen i hertugdømmerne ca. 3.100 jøder, i 1871 ca. 4.300 jøder inklusiv Lübecks, hvoraf mere end halvdelen levede i Altona. Kun her nåede mindretallets antal op på 1,3% af den samlede befolkning i 1925 – den sidste folketælling før nazitiden – medens den jødiske befolkningsandel generelt androg mindre end 0,5%.

Glückstadt

Christian IV indbød de fra Nederlandene flygtede remonstranter og mennonitter til nybyggerbyen Glückstadt ved Elben, anlagt 1616 og forsynet med købstadrettigheder 1617. Fra 1620 blev ligeledes portugisiske jøder indbudt, som først og fremmest kom fra Hamburg og Amsterdam.⁶ Det drejede sig først og fremmest om storkøbmænd, redere og fabrikanter med forbindelser til middelhavslændene med dertil hørende sprogkundskaber og omfattende dannelse. Disse sefarder hørte til en elite, som Christian IV til gengæld gav privilegier, som ellers ikke på den tid blev givet jøder nogetsteds i Europa: Ud over religionsfrihed og juridisk selvbestemmelsesret havde de ubegrænset frihed i handel ogandel

*Indgangsparti til synagogen Neveh Shalom, Altona.
Over døren: Kong Christian VII af Danmarks spejlmonogram.*

samt fuld borgerret med plads og taleret i byens råd. I nogle årtier medvirkede sefarder til Glückstads korte blomstringstid, herunder personligheder af rang som Alvaro Dinis, købmand og møntmester, hans bror Benjamin Musaphia, købmand, filosof, naturforsker, rabbiner og læge, en tid livlæge for Christian IV, og Daniel Mamias de Castro, købmand og læge. De var efterkommere af de sefarder, som indtil fordrivelsen fra Spanien og Portugal i det 15. århundrede havde profiteret af den arabiske højkultur.⁷

1627-28 stod Wallensteins tropper foran byen, der ganske vist ikke blev erobret, men led svære skader. De portugisiske virksomheder (sukkerraffinaderi, saltsyderi) blev ødelagt, deres ejere forlod byen. Med et udvidet privilegium forsøgte Christian IV 1630 på ny at få de portugisiske jøder til at slå sig ned i byen, ligesom de nederlandske mennonitter og remonstranter, som ligeledes havde vendt den ryggen. Med deres tilbagekomst kom der på ny et opsving. Mellem 1630 og 1648 udviklede Glückstadt sig til en af de største byer i hele den danske konges riger. Som fæstning, havn og handelsby skulle den være centrum for Danmarks handelsmæssige og politiske interesser med adgang til Nordsøen og til Elben-Weser-området, en modpart til Hamburg – det var planen.⁸

Også i et fristed kunne det komme til konflikter mellem flertallet og mindretallene, som vi også vil se det i Rendsburg. I Glückstadt er der dokumentation for et ekstremt udbrud af fremmedhad. Baggrunden var de omfangsrige finansielle lettelser fra 1630 og 1631, med hvilke portugiserne og nederlænderne var blevet motiveret til at komme tilbage. Der faldt ord som: Man skulle slå alle nederlænderne ihjel og hænge deres præster og brænde alle portugisere.⁹

Omkring 1623 boede der i byen 29 sefardiske familier, i 1691 var der kun 10 personer. Med Christian IV's død sluttede storprojektet Glückstadt. Hans efterfølger, Frederik III, manglede midler til

en videre udbygning. Den lukrative Elb-told blev ophævet. Som følge heraf forlod de nederlandske skipper Glückstadt. I 1733 drog de sidste sefarder væk, deres synagoge og skole blev 50 år senere solgt til nedrivning.¹⁰ I dag vidner 88 gravpladser på begravelsespladsen om det sefardiske kapitel i byens historie. De aschkenasiske jøder, som fik lov til at nedsætte sig i Glückstadt i slutningen af det 17. århundrede, fik kun indskrænkede privilegier. Deres menighed, som endnu i 1835 omfattede 188 medlemmer, oplevede som følge af emancipation en så stærk udynding, at den opløste sig selv mod slutningen af det 19. århundrede.

Friedrichstadt

Der, hvor Treene og Ejderen flyder sammen – en dengang betydelig trafikåre mellem Østersøen og Nordsøen – grundlagde hertug Friedrich III den efter ham opkaldte by med henblik på at få remonstranter som bosiddende. Han var muligvis blevet inspireret hertil af den handelsmæssige opblomstring, som trosflygtninge havde bragt Altona og Glückstadt.¹¹ Det første hus i Friedrichstadt blev bygget i 1621. Forud herfor var gået langvarige forhandlinger om privilegier, førend nederlænderne indlod sig på det eventyr, som grundlæggelsen af en ny by var, især som calvinisternes forfølgelse af dem i deres hjemstavn var aftaget.¹² Trods opposition fra sin egen Gottorp-slægt og fra den lutherske gejstlighed¹³ overdrog hertugen sågar byens forvaltning til remonstranterne, og der gik flere årtier, førend også lutheranerne fik adgang til at deltage heri.

Remonstranterne sørgede for, at mennonitter og katolikker fik adgang til at slå sig ned, gik ind for, at kvækere skulle forblive, og anstrengte sig for at opnå et godt forhold til det lutherske flertal. Remonstranterne var tolerancens vogtere i Friedrichstadt, en tolerance, som ligner vor moderne tids accept af andre religiøse retninger.¹⁴ Set fra den daværende lutherske gejstligheds synspunkt husede Friedrichstadt derimod en ægte ”kætterrede”.¹⁵

Der er dokumentation for, at aschkenasiske jøder fik tilladelse til at nedsætte sig fra 1675. Det var Friedrichs søn og efterfølger, hertug Christian Albrecht, der gav dem tilladelse til at nedsætte sig som et yderligere mindretal. Ganske vist var det i dette tilfælde ikke remonstranterne, der specielt havde ytret sig til fordel herfor, men de havde på den anden side ingen berøringsangst. Før jøderne fik indrettet deres egen begravelsesplads, kunne de som alle andre trossamfund benytte remonstranternes. Men også mellem lutheranere og jøder var der fællesskaber. Omkring 1801 gik nogle jødiske børn i den lutherske skole og fra 1827 i den kommunale skole, som stod åben for alle de fem religiøse menigheder, som forblev i byen: lutheranerne, jøderne, remonstranterne, katolikkerne og mennonitterne.¹⁶

Det første private bederum befandt sig i et baghus, men i 1734 blev der indrettet en synagoge i et hjørnehus, og også den anden synagoge fra 1847 stod fuldt synlig mod gaden. Da der ikke var nogen indskrænkende vilkår for at nedsætte sig, voksede den jødiske menighed indtil 1845 til over 400 medlemmer og var dermed den næststørste gruppe efter lutheranerne. Uden noget officielt juridisk grundlag havde den jødiske menighed ganske vist forsøgt at gøre det besværligt for fattige jøder at flytte til byen ved at opkræve et "bosættelsesgebyr", fordi forsørgelse af de fattige påhvilede menigheden. Det havde menigheden dog ikke altid held med.¹⁷

Bortset fra enkelte velhavende fabrikanter (1 oliemølle, 2 cigarfabrikker) ernærede det store flertal af jøderne sig indtil midten af det 19. århundrede som hosekræmmere, småhandlende og slagtere, sidstnævnte af og til også som kreaturhandlere. Den procentuelle andel af de vedblivende fattige lå over byens gennemsnit.¹⁸ Grunden hertil var vel i første række byens ringe samlede udvikling, da byen netop ikke var blevet til en betydelig handelsby: Det lille hertugdømmes ressourcer var for små til at kunne konkurrere i samme liga som Hamburg.

Glückstadt: Sefardiske gravsten.

Jøder og kristne handlede med hinanden som købere og sælgere og som naboer. Små tjenester som shabbesgøy var selvfølgelig både for børn og voksne. Den jødiske jordemor, som var i byen fra 1806, blev også benyttet af kristne kvinder.¹⁹ Ellers var man sig selv nok. Inklusion, som ville have indebåret medlemskab af traditionelle fællesskaber som skytteforeningen, fandt først sted efter ligestillingen.²⁰

Også den jødiske menighed i Friedrichstadt oplevede med den første ligestillingsforordning fra 1854 en fremadskridende udvandring. Efter ødelæggelserne under det nazistiske regime er i dag kun den nye begravelsesplads, få sten fra den gamle begravelsesplads og synagogebygningen fra 1847 tilbage. Sidstnævnte blev restaureret 2005. Det historiske centrum i Friedrichstadt ligner endnu i dag en lilleby i Nederlandene med kanaler og huse med trappeformede gavle.

Rendsburg-Neuwerk

Rendsburg hørte til den kongelige danske del siden 1580. Byen spillede en vigtig rolle som sikring af kongerigets sydgrænse, og denne rolle blev forstærket med udbygningen af fæstningen i det 17. århundrede. Christian V indbød ”fremmede af beslægtede religioner” til at slå sig ned i den nye bydel Neuwerk. Alle fremtidige borgere i Neuwerk, som ikke tilhørte den lutherske tro, skulle nyde de samme privilegier: Vederlagsfri byggeplads, frihed for forskellige afgifter i nogle år, fri – dog ikke offentlig – religionsudøvelse og borgerskab. Fra 1693 slog aschkenasiske jøder sig ned i Neuwerk. De havde kun ret til at bo i Neuwerk. Det var en betingelse for at få opholdsret og borgerskab, at man anskaffede sig et hus – med undtagelser for sønner og menighedens embedsmænd. Nederlandske protestanter havde åbenbart ingen interesse for Rendsburg. Således var det kun nogle få katolikker, der ud over jøderne slog sig ned. At de forblev få, havde sine grunde: Katolikerne havde nemlig ikke religionsfrihed. De måtte ikke bygge en kirke og ikke danne en menighed. Deres døde måtte de begrave i Glückstadt. Dette ændrede sig først i den preussiske tid.²¹

1695 fik jøderne en begravelsesplads i nærheden af landsbyen Westerröfeld. Dermed var deres menighed officielt grundlagt. Magistraten og den lutherske gejstlighed overvågede nidkært deres gudstjeneste i et privat hus, og der blev lagt hindringer i vejen for bygningen af en lille synagoge i det 18. århundrede. Den danske regering måtte gentagne gange erindre magistraten om den garanterede religionsfrihed, som jøderne havde fået. 100 år senere var oplysningstidens ånd imidlertid blevet så udbredt, at alle borgerlige, gejstlige og militære repræsentanter i byen deltog i den festlige indvielse af den nye synagoge i 1845.

Privilegiet fra 1692 indeholdt også retten til handelsfrihed. Virkeligheden så anderledes ud. De købmænd, der var organiseret i kræmmerlauget, trak konkurrenterne i retten og opnåede i 1740, at jøder

Det jødiske museum, tidl. synagoge og skole.

blev udelukket fra handel med finere varer såsom kolonialvarer og silkestoffer, bortset fra på markeder.²² Trods disse væsentlige handelsmæssige begrænsninger så den sociale struktur helt anderledes ud end for jøderne i Friedrichstadt. Grunden hertil var formodentlig, at et antal handelsmæssigt potente jøder havde slået sig ned i Neuwerk som følge af kravet om at erhverve et hus. Handelsfolkene i Rendsburg, herunder danske kgl. hofleverandører,²³ udnyttede enhver niche. Der var handelsforbindelser i den danske provins og hovedstad ligesom i Hamburg.²⁴ Et kig i skattelisterne fra 1839-1844 og 1850²⁵ viser os en menighed på rundt regnet 300 medlemmer, hvoraf fire familier lå i spidsen og betalte den højeste skattesats. Derefter følger en bred midtergruppe, som kan opdeles i en højere og lavere midtergruppe, og en undergruppe, som levede beskedent, men som normalt klarede sig uden understøttelse. Kun 11 personer blev permanent understøttet af fattigkassen.²⁶

Jøder og kristne boede fra begyndelsen af tæt ved siden af hinanden, hus ved hus og ofte dør ved dør, som lejere og udlejere, uden at det medførte kendte større problemer. Fra 1812 gjorde jøder tjeneste i borgervæbningen. De kunne ganske vist ikke før ligestillingen få stillinger af højere rang. Men der blev ikke stillet spørgsmålstegn ved deres evner til at bruge våben eller deres loyalitet.²⁷

Menigheden spillede en vigtig rolle i Holsten ved siden af Altona, så længe jøderne i Kiel blev diskrimineret af byens magistrat på en måde, så de hverken kunne udfolde sig som menighed eller handelsmæssigt.²⁸ Begravelsespladsen i Westerrönfeld fungerede som central begravelsesplads for alle jødiske menigheder mellem Flensburg og Kiel, som ikke havde egen begravelsesplads. Blandt menighedens medlemmer var indtil op i det 19. århundrede talrige personligheder, som var beslægtede med rabbinerfamilier som Unna (København), Wertheimer (Wien), Grotwohl (Frankfurt am Main og Bingen) og Friedburg (Hannover).²⁹

Begravelsesplads Westerrönfeld.

Allerede før ligestillingen i 1863 udvandrede de unge jødiske mænd og kvinder fra fæstningen Rendsburg-Neuwerk, som følte alt for indsnævrende, uden at der skete en tilsvarende indvandring. Den jødiske menighed oplevede derfor samme skæbne som de andre menigheder i de små byer – omkring 1900 havde den endnu omkring 60 medlemmer, 1933 kun 20. Fra menighedens 250-årige historie resterer der kun en del af den betagende begravelsesplads og bygningskomplekset med synagoge og skole, som siden 1988 er et jødisk museum.

I kongeriget Danmark opnåede jøderne i 1814 borgerlig ligestilling – det gjaldt dog ikke for hertugdømmerne. Fristederne mistede derfor først deres funktion med ligestillingsforordningerne i 1854 (Slesvig) og 1863 (Holsten), hvormed den danske regering fik nedbrudt modstanden mod ligestilling i stænderforsamlingerne. Og først da udviklede de nye jødiske centre i Kiel og Lübeck sig ved siden af Altona.

Til slut kan man stille spørgsmålet: Mister tolerancen i fristederne værdi i vores øjne, fordi den blev motiveret af merkantilismen? Dominansen af handelsmæssige interesser vækker i dag ofte skepsis, ja mistro. Uden disse havde de daværende landsherrer i hertugdømmerne imidlertid ikke haft mod og styrke til at sætte sig ud over datidens snævertsynede religiøse ortodoksi og tidens udbredte fordomme. Den

rolle, som fristederne spillede som beskyttelsessteder for nogle mindretal, bør ej heller undervurderes ud fra et nutidigt synspunkt.

Oversættelse af Allan Falk.

NOTER

¹ Heinz Schilling: Die frühneuzeitliche Konfessionsmigration. Calvinisten und sephardischen Juden im Vergleich. I: H.P. Jürgens og Th. Weller (red.): *Religion und Mobilität*. Göttingen 2010, s. 115.

² Günter Marwedel: Juden in Altona zwischen Isolation und Integration. I: *Altonaer Museum in Hamburg, Jahrbuch 27*. Hamburg 1992, s. 31.

³ Eckhardt Opitz: Religionsfreiheit und religiöse Toleranz im Zeitalter konfessioneller Orthodoxie. Das Beispiel Schleswig-Holstein mit seinen religiösen Freistätten. I: R. Dietrich og C. Pfeiffer: *Freiheit und Kontingenz*. Heidelberg 1992, s. 198 f.

⁴ Jürgen Bombach: *Sie lebten mit uns. Juden im Landkreis Stade vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Stade 2001.

⁵ Günter Marwedel: *Die Privilegien der Juden in Altona*. Hamburg 1976, s. 214.

⁶ Gerhard Köhn: *Die Bevölkerung der Residenz, Festung und Exulantenstadt Glückstadt von der Gründung 1616 bis zum Endausbau 1652*. Neumünster 1974, s. 127 ff. – Fra 1640 fik også en lille gruppe katolikker adgang.

⁷ Sabine Kruse og Bernt Engelmann (red.): *Mein Vater war portugiesischer Jude. Die sefardische Einwanderung nach Norddeutschland um 1600 und ihre Auswirkungen auf unsere Kultur*. Göttingen 1992, S. 45 ff.

*Maleri af synagogen Neveh Shalom, Altona.
Martin Peter Georg Feddersen (1849-1930).*

- ⁸ Köhn: 143 ff.
- ⁹ Köhn: 50 ff. Den ophedede stemning forduftede åbenbart hurtigt igen som følge af den positive udvikling af byen i den følgende tid.
- ¹⁰ Köhn: s. 60.
- ¹¹ Willi Schnoor: *Die rechtliche Organisation der religiösen Toleranz in Friedrichstadt in der Zeit von 1621 bis 1727*. Husum 1976, S. 12 f.
- ¹² Schnoor: s. 12.
- ¹³ Schnoor: s. 30.
- ¹⁴ Opitz: s. 208.
- ¹⁵ Ernst Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, bind 2. Kiel 1938, s. 592.
- ¹⁶ En selvstændig jødisk skole blev oprettet 1838. Dorothea Parak: *Juden in Friedrichstadt an der Eider*. Neumünster 2010, S. 166 f.
- ¹⁷ Parak: s. 55 f.
- ¹⁸ Parak: s. 95.
- ¹⁹ Parak: s. 157, 92.
- ²⁰ Parak: s. 130 f. – Inklusion i det lutherske flertalsselskab gjaldt åbenbart kun for remonstranter. Detaljerede undersøgelser herom mangler imidlertid.
- ²¹ Edward Hoop: *Geschichte der Stadt Rendsburg*. Rendsburg 1989, s. 504.
- ²² Om Rendsburger-jøder i det 18. århundrede: Moritz Stern: Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte. IV Rendsburg. Kiel 1895. ²³ Eduard Duckesz: Synagoge und Friedhof in Rendsburg. I: *Jahrbuch der jüdischen Gemeinden Schleswig-Holsteins und der Hansestädte*, 7, 1935/36, s. 47.
- ²⁴ Man kan finde mange eksempler herpå i Julius Margolinskys *Jødiske Dødsfald i Danmark 1693-1976*.
- ²⁵ Stadtarchiv Rendsburg, A XIII 1/22 og 2/14.
- ²⁶ Stadtarchiv Rendsburg, VZ 1855, II/3/10.
- ²⁷ Frauke Dettmer: *Der Dienst von Juden im Bürgermilitär – ein Vehikel zur Emanzipation*. Vil blive publiceret 2015 eller 2016 i rammerne af et værk om Rendsburgs garnisonshistorie.
- ²⁸ Ursula Dinse: *Das vergessene Erbe. Jüdische Baudenkmale in Schleswig-Holstein*. Kiel 1995, s. 96 ff.
- ²⁹ Duckesz: s. 46 f.

Forfatteren og hans ægtefælle, Birgit, foran kirken i Theresienstadt, marts 2015.

Besøget i Theresienstadt, den 2.-4. marts 2015

I februar måned 2015 blev jeg, sammen med fem andre danskere, som havde været børn i koncentrationslejren Theresienstadt, opfordret af et dansk filmhold til at deltage i en filmoptagelse i Terezin – den tidligere koncentrationslejr Theresienstadt i Tjekkiet – under ledelse af Carl Otto Dethlefsen og Jonatan Jerichow.

Af Robert Fischermann

Det er hensigten at vise filmen i det danske fjernsyn den 5. maj, den dag tyskerne overgav sig i Danmark.

Jeg accepterede straks udfordringen om end med blandede følelser.

Jeg havde kun besøgt stedet en gang før og ganske kort, 50 år tidligere undervejs til Israel i en Fiat 600 for et års ophold sammen med min kone, Birgit, og vore to døtre. I Tjekkioslovakiet passerede vi Terezin i en afstand af ca. tre kilometer. Jeg fik en stærk, men uforklarlig trang til at besøge byen. Efter besøget havde jeg indtryk af, at jeg havde gjort op med Theresienstadt, men det viste sig snart, at det forholdsvis korte afsnit af mit liv i lejren skulle følge mig resten af mit liv.

Aftalen blev, at Jonatan Jerichow i løbet af februar måned skulle komme til Zur Hadassa i Israel, hvor vi bor, for at interviewe mig.

Nogle dage før besøget blev det et forrygende uvejr med storm, hagl og sne. Sammen med en israelsk fotograf kørte de fra Tel Aviv, men undervejs måtte

de vende om, da vejene til Zur Hadassa var spærret af store snemængder. Et par dage senere lykkedes det at nå frem.

Den anden marts fløj min kone og jeg til Tjekkiet, hvor vi alle mødtes i lufthavnen i Prag.

Deltagerne i interviewene var Birgit Krasnik, Ellen Oppenheim, Max Gritzmann og Poul Brandt fra Danmark, Josva Aktor fra Frankrig og jeg selv fra Israel. Optagelserne varede tre dage.

Under opholdet i Tjekkiet overnattede vi på et hotel i byen Litomerice, otte kilometer fra Terezin. Jeg fandt det meget hensynsfuldt, at man ikke havde valgt det hotel, som i dag ligger i Terezin. Dette ville jeg under ingen omstændigheder have kunnet acceptere.

Terezin blev bygget af Franz Josef den 2., den tysk-romerske kejser, i 1780 som en militærlejr omgivet af mure og jordvolde. Efter at tyskerne i 1939 havde besat Tjekkiet, ændredes byens navn til Theresienstadt, opkaldt efter kejserens mor, Maria Theresia.

Robert Fischermann

Født i København den 19. april 1928 i en jødisk familie, som den tredje af seks søskende.

Sammen med min mor og tre yngre søskende deporteret til koncentrationslejren Theresienstadt.

Fik 19. april i Malmø havn på min 17-års fødselsdag at vide, at min far og min ældre bror, som vi troede var i god behold i Sverige, var druknet på vejen til Sverige i oktober 1943, da ti jøder i en robåd kæntrade i forsøget på at flygte til Sverige. Med i båden var desuden min storesøster, som overlevede.

Civilingeniøreksamen i februar 1955.

Gift med Birgit Schapiro. To børn.

I 1964-65 tilbragte vi alle fire et år i Israel. Fem måneder i en kibbutz, og resten af opholdet ar-

bejdede jeg som ingeniør i Tel Aviv.

I 1972 emigrerede vi til Israel, hvor jeg fik en stilling som Hadassas repræsentant ved moderniseringen og udvidelsen af Hadassas sygehus på Scopusbjerg i Jerusalem.

Birgit, som i øvrigt havde været WIZO's formand i Danmark, og jeg selv blev uddannet som autoriserede tourguides, og i 30 år har vi begge siden arbejdet som guides.

Brød i 2007 min 63-årige tavshed og begyndte at skrive mine erindringer. Bogen med titlen *At forstå er ikke at tilgive* udkom på Gyldendals forlag den 5. maj 2015.

Som 80-årig gik jeg på pension. Siden har jeg aflagt vidnesbyrd i Israel, i Danmark og i Tyskland.

Foruden kaserneerne var der nogle lave beboelsesbygninger samt to bygninger kaldet "den store fæstning" og "den lille fæstning". Den sidstnævnte blev af tyskerne brugt som fængsel for folk, som havde sat sig imod nazistyrer. Det var sjældent, at fangerne kom ud herfra i live.

I 1941 havde byen ca. 7.000 tjekkiske indbyggere. Da nazisterne besluttede at oprette en lejr her for europæiske jøder, blev de tjekkiske indbyggere fordrevet, og en del af byen blev indrettet som en koncentrationslejr for 60.000 jødiske fanger.

Ved et besøg i byen i dag er det ikke muligt at forestille sig, hvad der udspillede sig her for 70 år siden. Noget af den virkede genkendelig, men derudover gjorde den intet indtryk på mig. Noget tilsvarende udtrykte andre deltagere. Det kunne have været en hvilken som helst tjekkisk by af tilsvarende størrelse. Bygningerne, der omgiver den store kirkeplads, virkede meget velholdte.

Men efterhånden som vi fjernede os fra kirkepladsen, så vi flere bygninger, der trængte til renovering.

Vi gik ind i en af kasernegårde, jeg mener, det var Hannoverkasernen. Den virkede nærmest som en losseplads. Pudset var faldet af murene, ruderne var slået itu, og overalt lå der affald. Josva og Poul fortalte, at her havde de boet under et af tagene, hvor der om vinteren var frygtelig koldt og om sommeren uudholdelig varmt. Midt i gården havde der været en retirede.

Da jeg blev spurgt om, hvad jeg helst ville se, svarede jeg: "Kirken og kirkepladsen", hvor ca. 30 jødiske musikere på en lav tribune spillede klassisk musik på visse dage under ledelse af danskeren Peter Deutsch. Her kom også SS-folk for at lytte til musikken. Det var de få øjeblikke, hvor jeg kunne glemme det helvede, som omgav os.

Det andet sted, jeg ønskede at se, var den store begravningsplads foran "den lille fæstning". Her er tusinder af gravsten for såvel jøder som kristne. Denne begravningsplads er oprettet efter befrielsen. Forklaringen herpå er følgende: Da russerne fordrev den tyske hær mod vest, sendte tyskerne fangerne fra kz-lejre i Polen vestpå. Nogle i dødsmarker,

*Begravelsespladsen foran
"den lille fæstning" i Theresienstadt.*

hvoraf de fleste omkom undervejs, andre i kreaturvogne til Theresienstadt, hvorfra nogle tidligere var sendt med transporter østpå. Disse fanger var befængt med den meget smitsomme sygdom tyfus, som resulterede i, at tusindvis af fanger døde i Theresienstadt. Dette skete, kun et par uger efter at vi havde forladt lejren den 15. april 1945.

Begravelsespladsen gjorde et meget dybt indtryk på mig. Jeg stod og tænkte på disse ulykkelige fangers skæbne. Jeg stod længe og græd.

Herefter var der intet andet, jeg ønskede at se.

Min konklusion af besøget er, at jeg helhjertet har accepteret min deltagelse i interviewene, og at jeg har gjort op med Terezin, som jeg sikkert aldrig mere vil besøge. Derimod vil jeg aldrig kunne glemme kz-lejren Theresienstadt, som har haft en afgørende indflydelse på mit liv.

Jeg vil gerne udtrykke min store tak til det danske filmhold, som var meget hensynsfuldt under interviewene om en tid, som for os var meget svær.

*Filmens medvirkende, fra venstre:
Max Gritzmann, Poul Brandt, Birgit Krasnik Fischermann,
Josva Aktor, Ellen Oppenheim og Robert Fischermann.*

Filmen

Danske jøder i Hitlers fangenskab

Af Carl Otto Dethlefsen

Det ubærlige genbesøgt

Andetsteds i denne udgave af *Rambam* har Robert Fischermann fortalt om sin medvirken i dokumentarfilmen *Danske jøder i Hitlers fangenskab*, som er instrueret af Jonatan Jerichow og undertegnede. I det følgende skal jeg prøve at redegøre for nogle af mine tanker og følelser i forbindelse med produktion af filmen og mødet med de medvirkende og en række efterfølgende refleksioner.

Vidnernes historie

I det forberedende arbejde med filmen havde vi mange ideer oppe at vende. Kunne vi f.eks. rekonstruere de medvirkendes oplevelser ved at køre i en hvid bus hele vejen tilbage til Theresienstadt – nu Terezin i Tjekkiet? Skulle vi forsøge at få en af de stadig eksisterende hvide busser fra dengang med derned? Det ville naturligvis være ”dramatiske” effekter i en film. Men heldigvis landede vi, i lighed med vores tidligere film om de danske jøders flugt til Sverige, på den metode, at filmen skulle fortælles af de medvirkende, og at deres historier ikke behøvede tilsætning. At filmen delvist skulle fortælles i Theresienstadt og dermed indebar en rejse tilbage for de seks tidligere fanger i lejren, var alt nok.

Alle seks vidners deportation til Theresienstadt havde startpunkt i en mislykket flugt. De berømte oktoberdage i 1943, hvor det lykkedes for over 5000 danske jøder at slippe til Sverige, rummede desværre også tragiske momenter, som selvmord og drukneulykker, samt dramatiske tilfangetagelser med efterfølgende, hurtig deportation. Desværre

var en del af tilfangetagelserne resultatet af dansk stikkervirksomhed, således også for tre af filmens medvirkende. Andre tre måtte i de dramatiske dage opleve, at familien blev splittet op og derfor måtte se frem til lange adskillelser fulde af uvished om hinandens skæbne. Fælles for dem var, at overgangen fra almindeligt dansk hverdagsliv til brutal og hensynsløs sammenstuvning i kreaturvogne med ukendt destination skete fra den ene dag til den anden.

Rejsen tilbage

Selvom vores medvirkende var omhyggeligt udvalgt og selv havde givet tilsagn om at rejse med filmholdet tilbage til Theresienstadt, så var det alligevel med en vis bæven hos os. Vi vidste ikke, hvordan de ville reagere ved gensynet med de fysiske omgivelser, som dannede rammen om deres rædselsfulde oplevelser. Imidlertid var der næsten en lidt løftet og nysgerrig stemning, da de trådte ud af bussen – det samme sted, hvor de blev læsset ud af kreaturvogne i 1943. Og snakken gik hurtigt i retning af: ”*Kan du huske ghettovagterne, jødestjernerne, stanken af sammenstuede mennesker, den nedværdigende indslusning,*” osv, osv. Herfra vidste vi, at beslutningen om, at vores vidner skulle se og føle de steder i lejren, som havde betydet meget for dem, var god nok. Som en særlig backup for den ældste deltager, Ellen Oppenheim, havde ph.d. Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, der arbejder på en ph.d. om danskerne i Theresienstadt, indvilliget i at deltage i rejsen. Hun var også som historisk konsulent en uundværlig støtte.

Stederne

Ud over et længere interview med hver enkelt medvirkende var det vores ønske at filme ved de steder, hvor der var tilknyttet nogle personlige erindringer. Det blev en instruktiv rejse gennem de uvirkelige hverdage i en lejr med op til 40.000 mennesker stuvet sammen i kaserner og barakker.

Max Gritzmann kunne udpege det sted, hvor de danske fanger efterhånden kunne få pakker udleveret. Pakker, der var sendt fra Danmark eller fra slægtninge i Sverige, som havde klaret turen over Øresund. I begyndelsen var det kun beklædningspakker, der var tilladt, men i foråret 1944 måtte også levnedsmidler sendes frem. *"De pakker reddede vores liv, og de andre fanger var mållose. Hvad er det for jøder, der får pakker hjemmefra?"* Selvom der var tale om et privat initiativ med pakkerne hjemme i Danmark, så var de blevet påstemplet med Røde Kors-mærker, hvilket gav dem et officielt skær. For fangerne var det også med til at indgyde et håb, når en stor institution som Røde Kors holdt øje med dem.

For Ellen Oppenheim, som var tilbage i Theresienstadt for første gang siden 1945, var det en overraskelse, at hun var upåvirket af gensynet. *"Jeg kan slet ikke genkende stedet. Dengang var det meget anderledes."*

Birgit Krasnik Fischermann, som var fem år da familien blev deporteret, kunne vise os de huse i Seestrasse, hvor man i løbet af 1944 fik mulighed for, at danske familier kunne bo sammen.

Josva Aktor, som blev skilt fra sin familie under flugten og endte på kirkeloftet i Gilleleje, blev sendt til Theresienstadt alene. Han husker mange detaljer fra livet i lejren. Et vigtigt sted for ham blev den såkaldte Sokolovna-bygning, som bl.a. kom til at huse en teater- og koncertsal. Her blev det hans job at passe varmekedlerne. I filmen supplerer han sin fortælling fra bygningen med oplevelsen efter et møde, hvor Eichmann og de andre nazispidser fra

lejrene havde holdt møde i bygningens store sal.¹ Efter mødet så han sit snit til at indsamle de efterladte cigaretskod, så han kunne lave sig en cigaret af resterne. Og som han tilføjede med djævelsk humor: *"Måske har jeg på den måde røget Eichmanns cigaretter."*

Både for Josva og Poul Brandt var det værste de mange transporter, som udgik fra lejren med retning østpå. Man vidste dengang ikke, hvad det indebar at komme "østpå", men man vidste, at man aldrig mere hørte fra dem, der kom med transporterne. Endestationen for de fleste af transporterne var Birkenau-Auschwitz. For Poul var det et følsomt genbesøg ved de jernbaneskiner, hvor togene holdt, og hvor kvinder og børn, hele familier og oldinge brutalt blev gennet op i kreaturvognene. De tragiske scener, der udspillede her, er for altid til stede i Pouls erindring. I Robert Fischermanns artikel redegør han for de steder, han gerne ville gense ved denne lejlighed, herunder den store begravesplads med mindsten for de mange omkomne i lejren. Fælles for alle seks var, at de kunne huske de mange "sære" detaljer, i forbindelse med dengang da Theresienstadt skulle "forskønnes", som forberedelse til, at danske embedsmænd, og tysk og internationalt Røde Kors kunne komme på inspektionsbesøg. Mere herom nedenfor.

De danske jøder i Theresienstadt blev reddet af de hvide busser.

Filmens slutning

Vi havde helt fra starten planlagt, at filmen skulle slutte med den mirakuløse redning, som fandt sted med de hvide busser i allersidste øjeblik, inden fronterne lukkede for gennemkørsel fra Theresienstadt til Danmark. Det skulle være en hvid turistbus, der afhentede gruppen den sidste dag, og efter at have skaffet de nødvendige tilsagn fra byens borgmester fik vi mulighed for at slutte besøget ved Jägerkasernen som var den bygning, hvor de 426 danskere, den 13. april 1945 frygtsomt ventede på, at de hvide busser skulle dukke op. Noget af det mest makabre ved situationen var, at indkaldelsen til hjemkørslen var fuldstændig mage til de transportsedler, som var blevet anvendt til transporterne østpå. Både Josva og Birgit husker deres skepsis: *"Vi var jo ikke forvent med at kunne stole på tyskernes løfter."*

Da filmens medvirkende mindedes deres sidste døgn, opstod der spontant en samtale imellem dem, som vi ikke havde forudset, men som blev en helt naturlig afslutning på filmen. Lige før turistbussen skulle afgå til lufthavnen i Prag, udspandt der sig en ordveksling foran kameraet. Her gjorde de medvirkende det klart for os og hinanden, at denne tur ville blive deres sidste tilbage til Theresienstadt. De sidste ord til kameraet var: *"Farvel Theresienstadt ... ja, slut med den nu, ikke tilbage hertil mere ... Ja, adieu Theresienstadt, nu er der lagt låg på den historie."* Det var først i klipperummet, at det for alvor gik op for os, at turen havde haft en så forløsende effekt for de seks medvirkende, at de i overført betydning har kunnet lægge historien bag sig. Til gengæld har de, gennem deres generøse fortælling, sikret, at deres historie kan leve videre til de kommende generationer, som ikke kommer til at opleve nye øjenvidners beretninger fra og om Holocaust.

Efter produktionen

Et så voldsomt sted som Theresienstadt kan ikke undgå at sætte tanker og følelser i gang hos en, og således også hos mig. Jeg kan næppe tilføje nye erkendelser til Holocaustlitteraturen, som jo består af

tusindvis af strålende værker inden for film, litteratur og billedkunst, men på opfordring vil jeg dele mine tanker om det bedrag, som har gjort Theresienstadt til noget særligt i historien om KZ-lejrene og nazisternes planlagte folkemord.

Hitler skænker jøderne en by

I mange år har der eksisteret dele af en propaganda-film, som blev optaget i Theresienstadt, og som man i lang tid troede havde titlen: *Hitler skænker jøderne en by*. Det skulle senere vise sig ikke at passe. Da man fandt en rulle med filmens titelskilt, fremgik det, at filmen blot hed *Theresienstadt*. Desværre har disse filmfragmenter haft den effekt, at mange fik opfattelsen af, at Theresienstadt faktisk var et sted, "der ikke var så slemt".

Filmens tilblivelse har sit udspring i den særlige historie, som resulterede i, at en Røde Kors-delegation fik adgang til at besøge Theresienstadt i juni 1944. De danske myndigheder havde i deres forhandlinger med Werner Best fået et løfte om, at det ville blive muligt at aflægge besøg i Theresienstadt for at tilse forholdene for de danske jøder.² Besøget blev udsat den ene gang efter den anden, bl.a. fordi lejren skulle igennem en omfattende "forskønnelse". Vores medvirkende fortalte detaljeret om forberede

*Ellens forældre, Moritz og Melanie Oppenheim.
Still fra propagandafilmen Theresienstadt.*

delserne, som bl.a. bestod i, at fortove blev vasket, bygninger malet, grønne arealer beplantet, og der blev etableret børnehaver, bibliotek, koncertsal og forretninger – en stor Potemkin-kulisse. På dagen for besøget blev der udarbejdet en rute, som delegationen skulle følge, og jøder, hvis udseende ikke var for præget af sult og underernæring, blev ”vist frem”. Det uhyrlige bedrag var så vellykket, at både de danske deltagere og repræsentanter fra det internationale Røde Kors i Geneve udtalte sig i positive vendinger om stedet. Ugen inden besøget blev 5.000 jøder transporteret østpå, således at lejren ikke skulle fremstå så overbefolket.

På baggrund af denne succes besluttede nazisterne, sig for at lave en film om lejren, som skulle bruges til at overbevise omverdenen om, at jøderne skam blev behandlet fint, og at rygterne om det modsatte ikke havde noget på sig.

Som det var blevet skik og brug hos nazisterne var man i hele denne forskønnelsesproces meget omhyggelig med sproget. Således var der nu hverken tale om en *Lager* eller *Ghetto*, men derimod en *Siedlung*. Ordet emmer af frivillig bosættelse. Lazarettet blev til en *Klinik*, og ganske behændigt kunne man undgå udskiftning af vagternes armbind med bogstaverne GW påsyet. De var nu ikke længere *Ghetto-Wache*, men derimod *Gemeinde-Wache*. Den forvaltningsorganisation, som tyskerne forlangte, at jøderne skulle opbygge, var styret af et ældsteråd med en Judenälteste i spidsen. Denne titel blev under Røde Kors-besøget ændret til Bürgermeister. Det danske medlem af ældsterådet, Max Friedinger, beskrev efter krigen, hvordan rådet skulle forestå administration af lejren. De var tvunget til at udarbejde lister over fanger, der skulle med i transporterne.

Vores medvirkende husker, at der skulle optages film, og bl.a. gik Roberts lillebror til hånde under optagelserne. For Ellen Oppenheim var det et chok, da hun lang tid efter krigen så de fragmenter af filmen, hvor hendes far og mor ufrivilligt medvirker,

som publikum til en koncert. ”*Jeg brød sammen, da jeg så det klip,*” fortæller Ellen, og hun fortæller også, hvordan hun selv løb væk, da man ville have hende med i filmen. ”*Jeg skulle ikke med i den film, for så kunne tyskerne jo genkende mig og deportere mig.*” Ellen kunne ikke vide, at der så smerteligt var grund til den frygt. Alle de medvirkende i filmen, inklusive filmhold og instruktør, blev sendt med på den næste transport østpå. Ingen skulle bevidne det uhyrlige bedrag.

Lanzmanns film om Murrelstein

I sagens natur var ingen af vores medvirkende involveret i hele det organisatoriske administrationsapparat, som selvforvaltningen udgjorde. De var enten børn eller unge. Men spørgsmålet om, hvordan denne særlige gren af det nazistiske apparat fungerede, har jeg søgt svar på hos dokumentaristen Claude Lanzmann i filmen *Der Letzte der Ungerechten*.³ Filmen er med Judenälteste, Benjamin Murrelstein, som var den eneste overlevende af de mange Älteste, der fungerede i de nazistiske ghettoer og lejre.⁴ I filmen opridses de næsten glemte trin i udviklingen af nazisternes *Endlösung*. F.eks. den såkaldte Madagaskar-plan, oprindeligt en polsk ide om, at alle jøder skulle deporteres til den store ø ved Afrikas østkyst. Transportlogistik og engelsk besættelse af øen umuliggjorde dog planen, som så afløstes af planerne om et område i Polen ved byen Nisko. Denne løsning blev en slags generalprøve for de senere deportationer, men lejren kom aldrig til at blive det store *Siedlungsgebiet*, som man havde forudset. I stedet kom Theresienstadt til, og senere en række af de gigantiske lejre, som blev mulige efter tyske erobringer østpå.

Ren og skær terror

Hvordan holdt man effektivt et system i gang, hvor administrationen af de uhyrlige forhold blev overladt til dem, som selv var en del af de undertrykte? I filmen gives der et klart svar herpå, når Lanzmann gennemgår selvforvaltningens historie. I starten tog

de jødiske organisationer vel imod ideen om Theresienstadt som en "mønsterghetto", hvor prominente jøder og ældre jøder kunne tilbringe en god tid. Selvfølgelig af en sådan lejr lød jo fornuftigt. Imidlertid blev de tilrejsende jøder fra især Tyskland, Tjekkoslaviet og Østrig grundigt snydt. Ved ankomsten blev deres bagage taget fra dem, og de blev stuvet sammen på lofter og i barakker på trods af løfterne om egne lejligheder. De opdagede også, at stort set alt var forbudt, og selv små forseelser medførte dødsstraf. Den første Judenälteste, Jakob Edelstein, blev, som noget af det første, tvunget til at overvære hængningen af 10 jøder, som havde forbrudt sig mod reglementet om ikke at sende breve. En aften i 1942 fik han beskeden – find en bøddel blandt de internerede, eller du bliver selv hængt. Dermed var den nazistiske skruestik etableret. Det lykkedes for Edelstein at få en til at melde sig som bøddel, og han måtte så tvangsmæssigt overvære den grusomme henrettelse af sine medfanger. Lidet kunne han vide, at han året efter selv ville blive hængt med et nakkeskud i Auschwitz, efter først at have set sin kone og søn lide samme skæbne. Han blev efterfulgt af Paul Epstein, som også blev hængt ved et nakkeskud, et par måneder efter at han havde leveret sin "præstation" i propagandafilmen fra Theresienstadt.

Benjamin Murelstein blev derefter Judenälteste, men forinden havde han været ansvarlig for "forskønnelsesprocessen". I Lanzmanns film er han helt åben om sin rolle som organisator af lejrens sminkning. *"Betød det, at de gamle kunne sove i en rigtig seng, betød det at der kom glas i vinduerne, ja, så gik jeg ind for en forskønnelse. Desuden betød arbejdet med forskønnelsen, at der blev et formål med tilværelsen i lejren."* Hans påstand var, at besøget fra den danske kommission betød, at Theresienstadt blev set og dermed aldrig ville kunne blive tilintetgjort og "ikke have eksisteret", og han tilføjer i filmen om sin rolle: *"Jeg var anbragt mellem hammer og ambolt. Jeg havde et valg mellem gaskammeret og Røde Kors – jeg valgte det sidste."*

Benjamin Murelstein. Still fra filmen "Der Letzte der Ungerechten".

Moralske spørgsmål om skyld bliver irrelevante, når der ingen frihed er. Det kan jøderne, som "hjalp til", påberåbe sig. Det kan nazismens følgere derimod ikke – deres moralske ansvar er en kendsgerning.

Man kan også undre sig over nazisternes evne til bestialitet på et oplyst grundlag. Det store embedsapparat, de mange involverede, i alt fra logistik til transport, til bogholderi, byggeri og bevogtning, vidste, hvad der var i gang – udryddelsen af den jødiske race i Europa, som Hitler allerede proklamerede i 1939.⁵ Et af de absurde beviser på, at man var sig bevidst om, at det var et forbryderisk forehavende, er den omhyggelighed, der blev lagt for dagen i forsøget på enten at lyve for omverdenen – som propagandafilmen var et forsøg på – eller slette alle spor. I afslutningsfasen af 2. Verdenskrig blev de jødiske fanger, oldinge som spædbørn, flyttet væk fra fronterne i øst og vest. Dette skete ikke for at redde jøderne fra krigen, men var et led i en gigantisk manøvre med det formål at slette sporene efter ugeringerne. Theresienstadt blev også ramt af disse absurde forsøg, hvoraf det første fandt sted i efteråret 1944, hvor man beordrede samtlige urner, med rester af de mellem 25.000 og 30.000, der var døde i lejren, destrueret. Alle urner var mærkede med navn og data, men blev alle smidt i floden. Mange af lejrens børn blev beordret til at stå i en lang kæde i de kasematter, hvor urnerne var blevet

opbevaret, og lange dem fra den ene til den anden. En helt uvirkelig oplevelse, som Poul Brandt kunne fortælle om i vores film.

En af selvforvaltningens opgaver var også at nedskrive og katalogisere de døde, med henblik på at familien senere kunne få besked om familiemedlemmers skæbne. Dette omfattende kartotek blev efterfølgende beslægtet og destrueret, og nazisterne finkæmmede barakker og kontorer for private optegnelser, som kunne fortælle om de mange døde. I løbet af de sidste krigsmåneder blev en af de store kaserner i Theresienstadt indrettet som samlecentral for arkiver og dokumentationsmateriale fra en stor del af koncentrationslejrene. Her foregik en systematisk afbrænding af alt bevismaterialet vedrørende lejrene og deres indsatte. Og endelig regnes der med, at der var lagt detaljerede planer om, hvordan man kunne tilintetgøre lejren, inden den i givet fald kom under allieret kontrol.

Hele den bedrageriske organisering af forfølgelserne og senere forsøget på at skjule dem er svær at begribe. I Lanzmanns film gør Murlmelstein op med, at man med Hannah Arendts berømte antagelse kunne kalde Eichmanns handlinger for banale. Ondskabens banalitet.⁶ "Nej," siger Murlmelstein, "Eichmann VAR en dæmon." Murlmelstein døde i 1989, men først 25 år senere tog Lanzmann hul på at redigere de mange optagelser af sine samtaler med Murlmelstein, samtaler, som fandt sted i 1975 og oprindeligt var tænkt ind som en del af filmværket *Shoah*.

Eftertiden

Vi nærmer os hastigt det tidspunkt, hvor øjenvidner til Holocaust forsvinder. Herefter bliver det historikerne, som overtager fortællingen. Men netop en katastrofe som Holocaust har brug for den menneskelige fortælling for at nå ind til nye generationer. Tal, analyser og teorier er ikke i stand til alene at skabe begreb om dette humanismens nulpunkt i menneskehedens historie. Derfor har det været vigtigt, at de der var til stede fortæller deres historie,

og det er da også en entydig erfaring hos de medvirkende i vores film, at når de holdt foredrag i skoler eller på biblioteker, så blev der bygget en forståelse for, hvad Holocaust betød for de mennesker, der blev udsat for den. Heldigvis er Claude Lanzmanns film blevet lavet og bevaret, og uden sammenligning i øvrigt er vi stolte over at have bidraget med vidnesbyrd om den store flugt i 43 og tiden i helvede for de 472 danske jøder i Theresienstadt.

Filmens internationale version har fået titlen *Goodbye Theresienstadt* og er ved redaktionens slutning antaget til filmfestivaler i USA, Israel og Australien.

Efterskrift

I forbindelse med vores to film – *October 43* og *Goodbye Theresienstadt* – om danske jøders skæbne havde vi en følelse af at have fået nogle venner for livet. Vi har begge gange oplevet den helt utrolige tillid, der er blevet vist os, som noget varmt og dyrebart. At blive lukket ind i menneskers liv, og få lov at dele deres smerteligste oplevelser, er et privilegium. Følelsen af at være kommet meget nær hinanden blev bekræftet ved premieren på filmen, hvor filmholdets medlemmer fik overrakt et certifikat, der viser, at der er plantet fire træer i Israel i hvert vores navn. Denne vennegestus har rørt os meget, og glæden ved at sætte nye frø i den jord, som i årtusinder har båret så meget konflikt, vil være med os resten af vores liv.

NOTER

¹ Adolf Eichmann (1906-1962), Obersturmbannführer i SS og en af arkitekterne bag Holocaust. Det var Eichmann, der personligt inspirerede forskønnelsen af Theresienstadt. Efter krigen gik han under jorden, men blev i 1960 fanget af israelske efterretningsagenter i Argentina og stillet for retten i Israel. Han blev dømt til døden og henrettet i 1962.

² Werner Best (1903-1989), Rigsbefuldmægtiget i Danmark under den tyske besættelse.

³ Claude Lanzmann (f. 1925), fransk filminstruktør, hvis prisvindende hovedværk, Shoah, er en 8 timer lang dokumentarfilm om Holocaust.

⁴ Benjamin Murelstein (1905-1989), rabbiner i Prag før krigen, Judenälteste i Theresienstadt 1944-45. Bosatte sig efter krigen i Rom.

⁵ Adolf Hitlers tale i januar 1939 i Reichstag. Her taler han for første gang om "Udryddelse af den jødiske race i Europa".

⁶ Hannah Arendt (1906-1975), tysk filosof og skribent. Blev især kendt for sit udsagn fra retssagen mod Eichmann i 1960 om "ondskabens banalitet".

LITTERATUR

Dethlefsen, Carl Otto og Jonatan Jerichow (instruktører): *Danske jøder i Hitlers fangenskab*. STV Production 2015. (International titel: *Goodbye Theresienstadt*).

Dethlefsen, Carl Otto og Jonatan Jerichow (instruktører): *Jødernes flugt*. STV Production 2013. (International titel: *October 43*).

Fischermann, Robert: *At forstå er ikke at tilgive*. Gyldendal 2014.

Friediger, Max: *Theresienstadt*. Clausens Forlag 1946.

Lanzmann, Claude (Instruktør): *Der Letzte der Ungerechten* DVD, Edition Filmladen 2014.

The Fuehrer gives the Jews a City. DVD version på 24 min. Seven Arts Releasing, Los Angeles.

JØDISK ORIENTERING

AV/E LUL 5745 AUGUST 1985
56. ARGANG NR. 8
UDGIVET AF DET MOSAISKE
TROESSAMPUND I KØBENHAVN

Forbrydelsen

Hvad vi længe havde frygtet blev en realitet mandag den 22. juni 1985 kl. 10.28. 2 bomber sprængt i synagogen og adrettede skader i mellemgangen og på plejehjemmet. Flere af vores gamle møde på hospitalet, men var dog lykkeligvis sluppet med chok. En halv snes af beboerne blev evakueret til De gamle By.

Bombeattentatet på synagogen, den 22. juni 1985. Forside af "Jødisk Orientering", August 1985.

Din broders vogter

En oversigtsartikel om skabelsen af den jødiske sikkerhedsorganisation i Danmark og sikkerhedsproblemstillinger frem til i dag.

Af Finn Schwarz

For et par måneder siden blev jeg angrebet af en for mig meget sjælden virus – oprydningsfeber – som bl.a. medførte, at jeg åbnede en opbevaringskasse, som indeholdt gamle papirer – altså historiske papirer, som jeg heldigvis ikke smed ud.

Da jeg efter terrorangrebet ved Københavns Synagoge med drabet på vagten Dan Uzan den 15. februar 2015 blev kontaktet af *Rambams* redaktion og spurgt, om jeg ikke ville skrive en artikel om vagtordningen ved (bl.a.) synagogen, kom jeg i tanke om den gamle opbevaringskasse, hvis indhold netop var papirer med vagtplaner, deltagere i vagtordningen mv. helt tilbage til vagtordningens oprindelse.

Jeg skal i det følgende efter bedste erindring fortælle om vagtordningens tilblivelse og vores erfaringer i de mellemliggende år. Det meste kan fortælles, men jeg håber, at læseren respekterer, at hensynet til enkeltpersoner og sikkerheden gør, at jeg indimellem springer detaljerne over.

Vagtordningens begyndelse

I slutningen af 1970'erne og ikke mindst i de første år af 80'erne konstaterede en række jødiske menigheder, at de kunne være mål for navnlig palæstinensisk terror. Denne erkendelse var ikke kommet til

den danske menighed, da vi – en gruppe unge – gik sammen om at danne en vagtgruppe, som vi kaldte JZAG (jødisk zionistisk aktionsgruppe).

Navnet kunne indikere et mere proaktivt idegrundlag end blot at være en vagtordning, men opgaverne med at fungere som en vagtordning blev ret hurtigt så omfattende, at ønsket om mere aktivt at blande sig i Mellemosten-debatten blev ved ønsketænkningen.

Jeg og min senere næstformand i Det Jødiske Samfund i Danmark Michael Gelvan tager gerne ansvaret (og æren) for, at vi var blandt stifterne af vagtordningen, som hurtigt bestod af vores netværk, kærester, venner mv.

Formålet med vagtordningen var og er fortsat at sikre, at ubudne ”gæster” ikke kommer ind i synagogen eller til jødiske arrangementer, samt at sikre, at vores synagogegængere og andre gæster udsættes for en så lille risiko som muligt ved ankomst til og afgang fra synagogen i Krystalgade - og i dag Det Jødiske Hus beliggende bag synagogen.

Vagtordningen havde derimod intet at gøre med sikkerheden for det daværende plejehjem, der på det tidspunkt lå bag synagogen, og som man uhindret – uden for gudstjenestetiderne i synagogen fredag og lørdag – kunne gå ind til.

Vores initiativ faldt ikke i god jord hos hverken det siddende repræsentantskab eller hos overrabbiner Bent Melchior. Vi blev betragtet som ”anarkister”, som overdrev faren, og det kostede f.eks. betydelig ”overtalelse” at få ”bilerne ud af synagogegården” – i dag kan enhver forstå risikoen ved parkerede ikke-bevogtede biler!

Uanset modvilje fra ”establishment” og spørgsmål fra synagogegængere om, hvorfor de ikke bare kunne gå ud af synagogen i samlet flok, fortsatte vi i vagtordningen ufortrødent. Der blev købt relevant sikkerhedsudstyr og gennemført træning – naturligvis alene for Det Jødiske Samfunds midler. Der var ingen støtte at hente fra det offentlige.

Afghanerpelsfolket

Etableringen af vagtordningen foran synagogen var tilsyneladende noget, der også fik en særlig gruppes bevågenhed.

Ikke så sjældent så vi i vagtordningens begyndelse langhårede, ofte klædt i afghanerpelse – det var faktisk trendy på det tidspunkt i visse kredse – der stoppede op, iagttog vores vagtindsats og ikke så sjældent endda tog et kamera op og tog billeder af os.

Jeg har ofte spekuleret på, om der foregik en slags dataindsamling – og til hvem?

Personligt er jeg ikke i tvivl om, at der var et flow af informationer blandt andet skaffet af afghanerpelsfolket til andre - og måske videre til grupper, som så kunne vurdere, om vi – den jødiske menighed i Danmark – var det ”svageste led” og derfor måske skulle stå for tur.

Det kunne være spændende med et ærligt svar fra Blekingegadebandens medlemmer, om det var dem eller ligesindede, som iagttog os – og måske sendte oplysningerne videre.

En enkelt episode fra begyndelsen af 1980'erne anskueliggør både vagtordningens udvikling og afghanerpelsfolkets handlemåde.

Den årlige WIZO-basar (Women's International Zionist Organisation) har altid været et samlingspunkt for det jødiske samfund. På daværende tidspunkt afholdt basaren sit arrangement i Folkets Hus – og gæsterne var mange – langt over 1000.

Vagtordningen havde i mellemtiden erkendt, at sådanne jødiske arrangementer ligesom den ugentlige lørdagsgudstjeneste kunne være et terrormål, og derfor var vi i stort antal til stede med sikkerhedsudstyr, scannere, walkie talkies mv.

Enhver, der kan erindre basarerne i Folkets hus kan sikkert huske, hvor varmt der var – med alle de glade mennesker, der nød maden og tombolaerne.

Så meget desto mere var det påfaldende for min senere hustru og mig, at et yngre par – manden langhåret – begge iklædt tungt overtøj gik rundt til basaren enten ved siden af hinanden eller gik fra hinanden for igen at mødes. Endnu mere mærkeligt var det, at en annoncering af en bil, der stod med lygterne tændt, fik kvinden til at spørge manden, om det var den bil, de var kommet i. Parret blev naturligvis kontaktet og bedt om at lægge overtøjet i garderoben, men de ville så hellere forlade stedet. Og det gjorde de.

Dette er sikkerhedsarbejde i en nøddeskal. Var det en reel trussel eller et forsøg på at planlægge noget – og havde vi forhindret det? Jeg ved det ikke.

1985

På det tidspunkt, hvor bomben sprang bag synagogen den 22. juli 1985, arbejdede jeg i Højesteret, og domstolens egen politibetjent overbragte mig nyheden, få sekunder efter han havde hørt den over politiradioen.

Jeg tog benene på nakken og løb fra Sankt Jørgens Gård til Krystalgade, hvor jeg netop kom, samtidig med at Michael Gelvan kom fra den anden side af gaden. Vi gik forsigtigt hen langs bagsiden af synagogen og kunne skimte ind mod hjørnet af det gamle plejehjem Meyers Minde og synagogen – hvor bomben tilsyneladende havde været placeret. Vi konstaterede hurtigt, at der heldigvis kun var sket materiel skade.

På vej ud fra synagogen ud på Krystalgade kom daværende overrabbiner, Bent Melchior, gående flankeret af politi på begge sider – og vi stod i vejen!

Vi forsøgte at forklare politiet, at det er en klassisk terrorstrategi først at sprænge en bombe og derefter at have placeret bombe 2, således at de tililende bliver ofre for den anden bombe. Vores forsøg på at stoppe gruppen mislykkedes, og vi blev begge anmodet om at identificere os over for civilklædte betjente – så meget for vores forsøg på professionel optræden.

1985-attentatet på synagogen og det efterfølgende bombeattentat mod en jødisk købmand viste os, at Danmark ikke lå så langt væk fra alfarvej, at et terroregreb ikke kunne ske her.

Slutningen af 80'erne, 90'erne frem til 2005

Denne periode er kendetegnet ved, at det lykkedes daværende folketingsmedlem og tidligere minister Arne Melchior at få et statsligt tilskud til det jødiske sikkerhedsarbejde.

Den teknologiske udvikling havde medført, at det nu var muligt at foretage kameraovervågninger samt benytte andet teknisk udstyr, og sikkerhedsarbejdet vedrørende de jødiske institutioner var nu blevet så omfattende, at Mosaik Troessamfund (det nuværende Jødiske Samfund i Danmark) måtte ansætte en sikkerhedsansvarlig ud over den frivillige organisation.

En sikkerhedsordning er jo en succes, når der ikke sker dem noget, som man bevogter. Men succesen har – som alt andet – en bagside.

Det jødiske samfund blev i denne periode vant til, at der var sikkerhed omkring jødisk liv, om det så var om lørdagen i synagogen eller ved de jødiske børneinstitutioner, som der på daværende tidspunkt var flere af. Vi blev vant til at se vagter, få stillet spørgsmål, lavet øvelser, herunder evakueringsøvelser, og se vores institutioner omdannet til fæstninger med relevant beskyttelse udenom.

Succesen var ingen terroraktioner eller noget der kunne ligne, men det har utvivlsomt haft en pris indadtil. Det er ikke omkostningsfrit at leve sit liv i skyggen af sikkerhedsforanstaltninger.

En iagttagelse, som også bør komme frem, når man beskriver sikkerhedsarbejdet omkring det jødiske samfund, er, at sikkerhed aldrig har været gjort til et internt politisk spørgsmål. Der har været en konsensus om, at sikkerhed, herunder det interne niveau, ikke er til debat – og det er ikke noget det enkelte medlem, heller ikke medlemmer af den politiske forsamling delegeretforamlingen skal ”kloge sig på.” I en jødisk menighed, som ellers kan debattere alt og alle, er det udtryk for, at der har været (og vil være) en erkendelse af, at vi lever med en risiko, som vores valgte sikkerhedsorganisation gør alt for at minimere – inden for de givne rammer.

2005 og næsten frem til i dag

Selvom vi har været vant til, at ”trusselsniveauet” kunne gå op og ned - hvilket vi blev orienteret om fra vores samarbejdspartnere bl.a. hos politiet og ikke mindst PET – skete der noget uforklarligt i 2005.

2005 var et år, hvor økonomien fortsat tordnede derudad – ingen så tegnene på den kommende finanskrisen – så enhver kriseteoretiker, der straks vil se en sammenhæng mellem kriser og stigning i anti-

semitiske hatecrimes, står uden en eneste sten til at bygge en kriseteoretisk teori med.

Faktum er bare, at antallet af hatecrimes mod jøder steg i 2005 og fortsat er på et højt niveau.

Mellemøsten-konflikterne mellem Hizbollah og Israel og mellem Hamas og Israel i henholdsvis 2006 og 2009 satte yderligere antallet af hatecrimes op.

Et eksempel: I foråret 2009 skulle Israel spille en Davis Cup-match i tennis mod Sverige i Båstad. De svenske myndigheder krævede, at matchen skulle spilles uden publikum, så de tilrejsende danske modstandere af Israel var nok en smule slukørede, da de vendte tilbage til Danmark med uforrettet sag. Men når nu adrenalinen var i kroppen, så kunne et antal af de såkaldte autonome kravle over porten ind til synagogegården, hvor de forsøgte at ødelægge det jødiske samfunds holocaustmindesmærke – glemte jeg at fortælle, at de blev foreviget på overvågningen, derfor kan jeg sætte en mærkat på ”angriberne”?

Det øgede trusselsniveau og det forøgede antal hatecrimes fik os til at henvende os til den da siddende borgerlige regering, hvor vi flere gange var til møde med justitsministeren, første gang Lene Espersen, og anden gang Brian Mikkelsen, begge konservative. Begge gange blev der lyttet velvilligt til os, og det blev lovet, at vores sikkerhedsbevilling ville fortsætte, men intet løfte om større sikkerhedsindsats fra det offentliges side.

Et spørgsmål, vi ofte fik stillet, var hvor valide er vores indsamling af data om hatecrimes? Med ønsket om at kunne få et mere validt datagrundlag oprettede vi AKVA, som er den del af sikkerhedsorganisationen, som foretager indsamling af data. AKVA er efterfølgende fremkommet med relevante årsberetninger, som man kan blive klog på.

At vi stadig ikke får alle oplysninger om hatecrimes, viste en høring afholdt på Københavns Rådhus

foranlediget af Rasmus Jarlov. Vidneudsagnene fik integrationsborgmesteren Anna Mee Allerslev til at tilslutte sig vores slogan ”Nultolerance over for intolerance”, og der skabtes forskellige initiativer med det formål at imødegå antisemitisme navnlig i visse muslimske kredse.

Stille og roligt kom der en erkendelse fra alles side om, at terror, ud over at komme udefra eller fra visse sekteriske – ofte venstre – eller højreorienterede kredse – kunne komme fra ”din nabo.” Erkendelsen var dog ikke alle steder lige stor. F.eks. forsøgte DR2 i *DR2 undersøger antisemitisme* med et videnskabeligt forsøg (en mørkhåret mand med kalot gik et antal timer på Nørrebro med kamerafolk rundt om sig uden at blive generet), som ”dokumenterede”, at al snak om stigning i antisemitisme var udokumenteret. Udsendelsen kan i modsætning til mange andre *DR2 undersøger*-udsendelser ikke længere genses!

Angrebet mod en jødisk skole i Toulouse i marts 2012 og senere angrebet på et jødisk museum i sommeren 2013 – begge foretaget af en homegrown terrorist (sikkert med en eller anden form for samarbejde med andre) – gjorde os i Det Jødiske Samfund særdeles bekymrede, og da vi samtidig var ved at drukne i omkostninger til sikkerhed, anmodede vi om et møde med den daværende socialdemokratiske justitsminister Morten Bødskov med henblik på en forøgelse af statsstøtten og en mere direkte offentlig indblanding i det daglige sikkerhedsarbejde.

Det var ikke et let møde, og det resulterede i flere møder, indtil Morten Bødskov rent faktisk forøgede den årlige bevilling samt efter anbefaling fra politimyndighederne bevilgede et større engangsbeløb til tekniske sikkerhedsforanstaltninger – bl.a. den sluse, som i forbindelse med terrorangrebet den 15. februar 2015 var den fysiske barriere for et angreb ind på synagogens grund.

Ud over dialogen med politiet, PET og det politiske system etableredes en nordisk sikkerhedsorga-

nisation, som Michael Gelvan i dag er formand for. Den nordiske sikkerhedsorganisation blev skabt af de nordiske jødiske menigheder ved en konference i 2011, hvor vi vedtog at etablere et crisis management-system.

Et meget stort arbejde er blevet lagt i, at de jødiske menigheder – nu over hele verden – skulle kunne håndtere en opstået krise. Læren fra det formentlig iransk-initierede angreb på det jødiske center i Buenos Aires i 1997 var, at en manglende krisehåndtering medfører, at eftervirkningerne – også de langvarige – bliver meget mere alvorlige, hvis ikke der tages hånd om situationen.

Charlie Hebdo, det jødiske supermarked, Krudttønden og angrebet på synagogen

Det er for tidligt at evaluere, hvad der skete den 14.-15. februar 2015 i København og ved angrebet på Charlie Hebdo og det jødiske supermarked nogle måneder tidligere i Paris, så det vil jeg undlade.

Derfor kun nogle løsrevne refleksioner.

For mig at se var det primære mål for terroristen Krudttønden, og terroristens manglende flugtstrategi viser vel, at han betragtede angrebet som et selvmordsangreb.

Hvad der sker i timerne efter dette angreb, og hvordan Plan B-angrebet på synagogen opstår, får vi måske aldrig at vide, men jeg tvivler på, at terroristen kendte til Lars Vilks besøg eller til festen i Det Jødiske Hus. Afghanerpelsfolket – nu nok i en ny forklædning – har nok været på spil og angivet retning og mål.

Og angrebet og drabet på Dan Uzan og skuddene mod de to betjente foran synagogen blev plan B.

Det er en tragedie for en vagtordning at miste en af sine vogter under udførelse af sikkerhedsarbejdet,

men bevidstheden om, at vagten var ”sin broders vogter” og dermed forhindrede en endnu større tragedie, hvilket vi mindes om med mindepladen på drabsstedet, gør, at jeg fortsat er fortaler for vores jødiske sikkerhedsgruppe.

Uanset hvor meget sikkerhedsteknologi vi benytter, og hvis vi vil have en hverdag og en shabbat, hvor vi forholdsvist nemt kan komme til gudstjeneste, så må vi selv være aktive vedrørende vores egen sikkerhed – gerne i samarbejde med et tilstedeværende politi.

Terrorangrebet mod Det Jødiske Samfund og drabet på Dan Uzan resulterede i en sympatitilkendegivelse fra det danske samfund, som ingen af os, som mødtes i kriserummet om natten den 15. februar 2015, havde regnet med eller forventet. Disse stærke tilkendegivelser fra det danske samfund og ikke mindst fra det politiske system har resulteret i en polititilstedeværelse som aldrig set tidligere.

Hvis man ser denne udvikling ud fra et tidsperspektiv fra opstarten af vagtordningen til i dag, er vagtordningen gået fra at være et medlemsopstået initiativ til at være en anerkendt ordning set både fra det lille som det store samfunds side. Om det så også på lidt længere sigt vil betyde, at samfundet mere aktivt påtager sig at beskytte de jødiske medborgere, således at beskyttelsen ikke (alene) er privatiseret ud til at være et jødisk problem, vil vise sig.

Henrik Pontoppidan (1857-1943). Fotograf: Ukendt, 1890.

Vilje og antisemitisme i *Lykke-Per*

Vilje og antisemitisme i *Lykke-Per*

I Henrik Pontoppidans mesterværk *Lykke-Per* skildres en uhyggelig antisemitisme i samtiden (1864-1905), der kommer til udtryk i det store og i det små. En af karaktererne mener, at visse jøder burde hænges, mens en anden fortæller en jødinde, at hun da bare kan finde vej ved at bruge sin næse. I en tid med en grundlæggende racetankegang er der dog vilje til forskel hos en enkelt kvinde. Viljefastheden hos jødinden Jakobe Salomon bliver fortællerens opgør med tidens antisemitisme for fremtidens skyld.

Af Mads Tobias Bundsgaard

Henrik Pontoppidans litterære figur dr. Nathan fra den folkekære roman *Lykke-Per*¹ er et velkendt portræt af Georg Brandes, som ofte tolkes som antisemitisk.²⁺³ En minutøs gennemgang af *Lykke-Per* med henblik på at spore mulig antisemitisme viser imidlertid, at Brandes-portrættet ikke er en enlig svale. Antisemitismen udtrykker sig også på anden vis. Jeg mener, at antisemitismen hovedsageligt fremstilles hos karaktererne og i samtiden. Pontoppidan skildrer mennesker råt, beskidt og usødet, og han lader idioterne og de nederdrægtige komme til orde. Det er her, man finder spor af antisemitisme skildret i tiden. Både hvad angår den rå antisemitisme, hvor en person i værket mener, at "Rabaldersjøder" burde hænges, og den milde, hvor en ukendt person højlydt forlader en togkupé på grund af påstået stank af hvidløg fra en jøde. Derudover anvises også en samfundsstrukturel antisemitisme i samfundet. Det fineste eksempel på den er jøden Max Bernhardt, som udelukkende på grund af sin religion ikke kan stige i de offentlige embeder. I *Lykke-Per* er der rigeligt med eksempler på antisemitiske ytringer og antagelser.

Kort fortalt omhandler værket *Lykke-Per* hovedpersonen Peter Andreas Sidenius, kaldet Per og Lykke-Per, som vokser op i en jysk pietistisk præstefamilie. I København, hvor Per flytter til, møder han jødinden Jakobe, fortællingens anden hovedperson. Jakobes opvækst er sekulær-jødisk, frisindet og udvikles i rigmandsfamilien Salomon.

Omkring midten af værket forlover de to sig med hinanden i forældrenes prægtige sommerhus i Nordsjælland. Begge er de afgørende for fortællingens udvikling og samtidsskildringen.

Per får mest opmærksomhed: Man følger ham fra vugge til grav, fra Jylland til København, ud i Europa og tilbage til Jylland, fra lykkelig til ulykkelig og frem og tilbage, fra verdensmand til hjemlig "Nordbo", ind i en moderne jødisk familie og ud igen, fra teknologisk fremtidstilbeder til længselsfuldt naturmenneske, fra Don Juan til landmåler, fra nådesløs tvivler til at have tvivlen som nådegave og fra selværgerrig og lystdreven til pligttopfyldende og mådeholden. Formen er en typisk 1800-talsfortælling

med en symbolsk hovedkarakter, som gennemgår en udviklende, fordrende og udfordrende tilværelse. Værket adskiller sig dog væsentligt fra andre i tiden grundet udviklingen hos den intelligente kvinde Jakobe. Som forfatter Ida Jessen skriver i forordet til den seneste *Lykke-Per*-udgivelse, er fremstillingen af Jakobe et af de stærkeste kvindeportrætter i dansk litteratur (Pontoppidan, 2012).

Lykke-Per er grundlæggende en skildring af et ungt jysk genis kamp for at forstå (sin) verden, men også en intelligent jødindes erfaring af samme verden med dets samfund i modernitetens vold. I fortællingen optræder mange jøder, og det er dem og andet jødisk, som har dannet ramme for min læsning af *Lykke-Per*. Det er en læsning, hvor jeg forstår værket som et troværdigt udpluk af samtidens (1864-1905) syn på jøder i Danmark og Berlin.⁴⁺⁵

I min nærlæsning var jeg også opmærksom på henvisninger til reelle historiske personer og hændelser, hvilke anvendes senere i denne artikel. Et sidste aspekt, som jeg var opmærksom på, var brugen af dyrekarakteristik som et potentielt antisemitisk træk fra forfatterens side.

Dyrekarakteristik

Ved min nærlæsning af *Lykke-Per* havde jeg særligt øje for dyrekarakteristik anvendt på karakterer i fortællingen. Derfor kan jeg nu opliste alle dyrekarakteristika anvendt på samtlige personer i *Lykke-Per*. I optællingen tager jeg ikke stilling til, om det er fortælleren eller karaktererne, som udtrykker sig eller gør sig tanker derom. Hvis der er tale om beskrivelse af en jøde, står der "(j)" bagved.

Dyrekarakteristika i *Lykke-Per* er som følger: Egern (j), fri fugl, skrækkelig bjørn, Gedebukkeøjne, hvide Gorillaskæg, Lykke-Spurv, Abehoved (j), glasøjet Hest, Goldkalb, Kattekillling (j), Bindehund (j), Papegøje (j), Ørn (j), rovdyrsgtig (j), løvemanket, Bogorme, Iglar, sommerfuglebroget sværm (j), litteratur-Iglen, kattelistende måde (j), Næb (j), fuglelet

(j), Okse, Lammehoved, Ræv, Chimpanse-hoved (j), Brøleabe, Tyr, æggesyg Høne, æselagtig, hjerteskuet Fugl, Børsgrævling (j), gulflammet Tiger, edderkoppeagtig (j), gylden Arbejdsbi (j), abeagtig(j), Oksefjæset, Bukkeskæg (j), [en af de] kamptørstige Løver, Hjorteøjne (j), Ugle-natur, Svineøjne, Guldkalven, Dyret, Ørnenæse, Ørneansigt (j), Papegøjefjæs (j), rovfugleagtig (j) og Kondor (j).

Optalt benyttes der dyrekarakteristika om personer 49 gange i *Lykke-Per*. 22 af gangene er det tillagt en jøde, hvilket er under halvdelen, på trods af at jøder i almindelighed og familien Salomon i særdeleshed præger fortællingen. Det er på ingen måde mit indtryk, at *Lykke-Per* som værk fremstår med et ordvalg fra dyreriget, hverken kvantitativt eller kvalitativt, der tillægger jøder særligt negative karaktertræk ved hjælp af dyreegenskaber. De 'negative' og 'gode' dyreegenskaber tildeles ikke efter en jøde/ikke-jøde-skabelon. De er neutralt fordelt.

Retfærdigvis skal det nævnes, at jeg undrer mig over, at fortælleren to gange vil gøre læseren opmærksom på jødinden Jakobes papegøje-, ørne- og rovdyrstræk. Ingen andre får sine dyrekarakteristika gentaget.⁶ Hvad angår Per, så beskrives han som følgende dyr: en (fri)"fugl" og "en Brøleabe", men også en "Tiger" og en "glasøjet Hest." Den sidste observation står Jakobe for.

Hvad der nærmere ligger bag de mange dyrebeskrivelser af mennesker, virker til at være et udtryk for samtidens betoning af "race" som afgørende for et individs udvikling. I *Politiken* gør litteraturhistoriker dr. phil. Vilhelm Andersen det klart, at Per og Jakobes udvikling skal forstås som en skildring af to kerner, en jysk og en jødisk, som de to hovedpersoner hver især kan individualisere sig i. Andersen ser Per som en af de "racebundne Naturer", som vender tilbage til sit foreskrevne, som Andersen kalder en "Sidenius-Natur."⁷ Dr. phil. og litteraturanmelder – og jøde – Poul Levin skriver ud fra samme racesyn i månedsskriftet *Tilskueren*. Med hensyn til racesynet som et problem er Levin særdeles begejstret for

Lykke-Per. Hvad angår Pontoppidans formål med bogen, giver Levin ham disse rosende ord med på vejen:

”Hvad ingen har villet, det vilde Pontoppidan: give en objektiv Skildring af Brydningen mellem Jøder og Kristne i det nuværende danske Samfund. Han giver ingen af Parterne ”Ret”, ingen af dem sejrer, men af begges Kapitulation skabes Grundlaget for en Fremtid, der er renset for Racehad.”⁸

Sådan ville man vel ikke skrive, hvis man mente, at fortælleren havde antisemitiske træk i sin brug af dyrekarakteristik.

Den vise, men udstødte pastor Fjaltring, som Per møder sent i værket, udtrykker en forklaring på denne racetankegang i forhold til dyrekarakteristik, idet han taler om den ”levning af Dyret i os”, som kan føre til ”Abenoder” og ”Paafuglevaner.”⁹ Denne sammenkobling mellem dyr og mennesker giver måske mere mening, hvis man erindrer, at det banebrydende værk *Arternes Oprindelse* af Charles Darwin udkommer på dansk i 1872 i en oversættelse af J.P. Jacobsen, forfatteren til udviklingsromanen *Niels Lyhne* (1880).

Der er altså ikke spor af antisemitisme i beskrivelsen af jøder med dyreegenskaber i *Lykke-Per*. Dyreegenskaberne er neutralt fordelt på jøder og ikke-jøder. Race- og dyreorientering hos Per og Jakobe er ikke et udtryk for racisme i nutidig, negativ forstand. Det er nærmere en fin beskrivelse af samtidens syn på menneskets vilkår for individualisering betinget af dets race. Et racesyn, som dog hos nogen giver sig til udtryk som antisemitisme. Det gælder særligt én præstefamilie i Jylland.

Antisemitisme hos præstefamilier i Jylland

I *Lykke-Per* stifter læseren bekendtskab med to præstefamilier, familien Sidenius og familien Blomberg. Den førstnævnte familie, som er Pers, udviser ty-

delige tegn på antisemitisme. Lad os begynde med Pers bror, Eberhard. Det er en mand af få ord, som kun tænker antisemitisk. Den afmålte bureaukrat Eberhard er mest fortørnet over verdensborgerjøder. Eberhards foragt får læseren indtryk af i forbindelse med planlægningen af moderens begravelse, hvor han forknyt gruer for ”en jødisk Verdensdames Tilstedeværelse.”¹⁰ Broderens antisemitisme kunne stamme fra hans og Pers far, Johannes, som kalder jøderne for ”mammondyrkere.”¹¹

Johannes’ søn og bogens hovedperson, Per, er antisemit. Det bør aldrig være til diskussion. Det skyldes måske ”Den ”sideniuske” Arv”, det vil sige Pers familie.¹² Per er opdraget i den tro, at jøder har deres særegne ”Skikke og Forskrifter”, som de vægter højt.¹³ En mand, som dog på ingen måde efterlever Pers fordomme, er byens mest omtalte person Dr. Nathan. Alligevel har den unge Per absolut ingen interesse i at vide af ham grundet hans religion: ”At Manden var Jøde havde gjort sit til, at Per aldrig havde følt Trang til at skaffe sig nærmere Oplysninger om ham.”¹⁴ Så er fordommene vist sat på plads.

Pers antisemitisme kommer tydeligt til udtryk under et af hans skænderier med Jakobe angående spekulanten og jøden Max Bernhardt. Per bringer sin forlovede til tavshed på en raceekskluderende måde: ”Men jeg indrømmer”, tilføjede han med en Skuldertrækning og vendte sig bort, ”du har jo medfødte Betingelser for at værdsætte en Karakter som hans [...]”¹⁵ Her løber Per simpelthen tør for argumenter og tyer til race som sin udvej.

Pers første nære møde med en jøde er faktisk Jakobes søster, Nanny, som han gør kur til. Hans henvendelse er dog ren spekulation. Det er kun penge og kontakter på Børsen, som han higer efter. Begge dele kan opnås via Nannys rige fader, Philip Salomon. Om Nanny tænker Per fyrigt og kalkuleret:

”Hun var Midlet! Her skulde Skatten hæves!”¹⁶

Her bliver den unge jødinde et instrument i Pers

kamp for egeninteresse. Tilsyneladende kan tidens jødeforagt midlertidigt fordufte under økonomiske overvejelser. Man kunne kalde det et kalkuleret holdningsskift. En ændring, som også en anden person i værket foretager sig. Det hænder nemlig pludselig en dag, at den åbenmundede selverklærede storantisemit og kunstner Fritjof Jensen foretager en U-vending i sine jødeholdninger og melder: "Lovprisning af jødisk Foretagesomhed."¹⁷ Det sker, kort efter at en jøde har opkøbt flere af Fritjofs udstillede billeder. Her i denne korte passage, hvor Fritjof Jensen mest af alt udstiller sig selv, nævnes faktisk ordet "antisemitisme" for første og eneste gang.

Men lad os komme tilbage til opsporingen af antisemitisme i præstefamilier. Det er nemlig langt fra alle, som er antisemitisk indstillede. I slutningen af *Lykke-Per* møder læseren den idylliske præstefamilie Blomberg i deres "rigtig dansk Præstegaards-hjem" med "den solide Hygge" og de "gulløkkede Drengene."¹⁸ Her er ingen antisemitisme at spore. Selv da Inger, familiens datter og Pers senere kone, udsættes for voldsom jalousi, falder det hende ikke ind at tænke eller ytre sig antisemitisk. Tværtimod tvivler hun ikke på, at "Denne Jødedame" er en bedre dame end hende.¹⁹

Med Blombergs "Vartovskristendom" skulle man ellers mene, at der kunne spores jødeforagt i familien.²⁰ Ophavsteologen til denne retning, N.F.S. Grundtvig, talte imod, at jøder skulle have stemmeret, og sagde om den dansk-jødiske forfatter Meïr Aron Goldschmidt, at han som gæst ikke skulle blande sig i nationale anliggender (Thorsten Wagner, 2014, s.20). Denne antisemitisme hos forbilledet Grundtvig synes dog ikke at have vundet indpas hos den joviale pastor Blomberg.

Forskellen mellem de to præstefamilier er derfor, at hos den lydige pietistiske præstefamilie kan der spores grundlæggende antisemitisme, mens der ingen er hos den idylliske og grundtvigianske præstefamilie. Til gengæld kan man spore subtil antisemitisme

i provinsaviserne. Den kan spores i en omtale af det børnehjem, som Jakobe opretter i København. De danske provinsaviser har ikke meget tilovers for Jakobs foretagende, og en avis skriver om børnehjemmet, at det er en: "lidt vel udfordrende Kaprice af en jødisk Rigmandsdatter."²¹ Hvilket kan tolkes som hoven journalistik funderet på en alment accepteret fordom. Dette leder mig videre til at spore den generelle antisemitisme i samfundet i perioden for *Lykke-Pers* forløb.

Antisemitisme i København og Berlin

Ingen bør være i tvivl om, at jøder i 1800-tallets København var en udsat gruppe i befolkningen. De mest kendte konfrontationer er den litterære jødefejde i 1813 og den korporlige jødefejde 1819-1820 med sine Hep-hep-pogromer (Thorsten Wagner, 2014, s. 18-20). I *Lykke-Per* bliver læseren gjort opmærksom på begivenhederne i 1819-1820, ved at en af ofrene for overgrebene var Jakobs farfar Isac Salomon. Han var en af dem, "der led mest Overlast fra den københavnske Pøbels side", på trods af at han i "sin hele livsførelse [...] kappes med selve Aristokratiets Stormænd."²² Eller måske netop derfor? Pointen her er, at jøder blev forfulgt uanset status, selvom kongen forsøgte at inkludere de jødiske medborgere. Mere om dette tiltag i det følgende.

I 1814 sender Frederik den 6. den berømte anordning – som blev mindet sidste år på 200-årsdagen – til de danske jøder. Anordningen tildeler jøderne borgerlige rettigheder og ret til erhvervsudøvelse under forudsætning af, at de accepterer en række betingelser (Jakob Feldt, 2014, s. 24). Det er bare ikke nok til at være fuldt inkluderet i den gryende nationalstat. Op igennem 1800-tallet forhindrer den nationalromantiske forestilling om en homogen kristen dansk befolkning, at danske jøder bliver fuldbyrdet kulturelt, etnisk og religiøst accepteret (Thorsten Wagner, 2014, s. 20-21). I *Lykke-Per* er der eksempler på raceeksklusion grundet ophav. De vil blive beskrevet i det følgende.

*J.F. Willumsens maleri "En Bjergbestigerske" (1904)
sammenlignes ofte med Pontoppidans Jakobe Salomon. G.A. Hagemanns Kollegium.*

Vilje og antisemitisme i *Lykke-Per*

I værket oplever læseren gentagne gange den jødiske finansspekulant Max Bernhardt. Han er kold som is og udspekuleret som en anden kliché på en kynisk jødisk spekulant. En type, man også finder i skikkelse af Mr. Wolfheim i F. Scott Fitzgeralds *The Great Gatsby* (1925). Det er værd at bemærke, at fortælleren i *Lykke-Per* vælger at udpensle Bernhardts barske fortid over fire sider.²³ Som læser får man sympati med et menneske, hvis opvækst og tilværelse er spækket med voldsom og direkte antisemitisme efterfulgt af en samfundsstrukturel antisemitisme, der påvirker ham senere i livet. Om Bernhardt står der: "Han var dog klar over, at han paa Grund af sin Fødsel aldrig selv vilde kunne opnaa nogen af de allerhøjeste Samfundsstillinger, der nu alene syntes ham en Kamp værd."²⁴ En samfundsstrukturel problemstilling, som egentlig burde være passé efter kongens anordning fra 1814 med ret til erhvervsudøvelse for jøderne. Alligevel synes Bernhardt at møde en strukturel barriere. Allan Falk har redegjort for denne generelle begrænsning i jøders mulighed for at bestride offentlige embeder i sidste års *Rambam*.²⁵

Jakobes opvækst er heller ikke for sarte sjæle. Jakobes barndom er en "lang Lidelsehistorie" med talrige ydmygende tillidsbrud og tilråbene "Smaus."²⁶ Hendes søsters barndom beskrives ikke, men alligevel gør fortælleren opmærksom på, at søsteren Nanny "til Tider [havde] følt sig trykket af sin Herkomst."²⁷

Assimilation

Datidens helt store tænker, Georg Brandes, var fuldt ud opmærksom på denne jødestigmatisering. I et forfatterportræt fra 1870 skildrer Brandes en uhyggelig jødeforfølgelse i sam- og fortiden. Brandes omtaler "den oprørende Overlast og Haan, en Jøde i vore Samfund, lider som barn af andre børn" (Brandes, 1870, s. 399). Disse overgreb tvinger jøderne til en omstilling.

Jøderne var som minoritet nødt til at tilpasse sig majoriteten. Det vil sige de etniske danskere. (Thorsten Wagner, 2014, s. 21). Det ser man tydeligt i *Lykke-Per*, da moderen, Lea Salomon, sender sine førstefødte børn på uddannelse i udlandet (Schweiz og Tyskland). Den prioritering vækker "Uvilje blandt folk" med stærk "Nationalfølelse", så det gør hun ikke igen.²⁸ En anden mulighed for minoritetstilpasning er at internalisere de vestlige værdier (Moshe Rosman, 2009, s. 116-117). Det vil sige, at man gør omverdenens normer og værdier til en del af sin personlighed. Sådant en proces har fundet sted i det Salomonske hjem. Den blev påbegyndt af Isac og videreført af sønnen Philip. I det Salomonske hjem kaldet "Palæet" findes rustninger, gamle bronzesager, orientalske våben, silkegardiner, en dobbeltgrenet trappe med forgyldt rækværk, et koncertflygel, fede englebørn, som blæser i basuner, loft i rokokostilen, palmer, gummitræer, et plaskende springvand og meget mere, hvor (end i verden) det kommer fra.²⁹ Philip Salomon befinder sig i de højkulturelle sfærer, hvilket især fremgår, når han i sin nordsjællandske sommerresidens tager sin kaffe med en havannacigar.³⁰ Triumfkortene hos Salomons i den omfattende internalisering af andres værdier, stil og historie er en gammel kristen "kirkelysekrone" endda med inskription og et par "alterkalke."³¹ Så er familien helgarderet og klar til "Bildung", som var de ledende tyskeres svar til jøderne på, hvordan de kunne emancipere sig i Tyskland (Georg Mosse, 1985, s. 3).

Rå og mild antisemitisme

I Tyskland har Jakobe set en rå antisemitisme udfolde sig i form af udsultede, fordrevne og lemlæstede russiske jøder på en banegård i Berlin. En oplevelse, som beskrives detaljeret to gange, og som Pontoppidan højst sandsynlig har fra Georg Brandes, der selv havde set dette syn i Berlin (Kristian Hvidt, 1988, s. 214).³² I en avis læser Jakobe sig frem til, at jødefordrivelsen begås af "Pøblen under Myndighedernes Ligegyldighed eller ligefremme Tilskyndelse,"³³ Det vidner om en befolkningsbåret forfølgelse.

Lykke-Per giver et uhyggeligt indblik i samtidens rå antisemitisme, som endda kan føre til jødeforfølgelser både i København og i Berlin. Samtidig skildrer værket også, hvordan visse jøder forsøger at internalisere majoritetens kulturelle værdier og skikke. Derudover skildres der en samfundsstrukturel barriere, som forhindrer en jøde i at bestride visse høje offentlige embeder.

Den sidste form for antisemitisme, som jeg har fundet, er en mild form for antisemitisme. Den udsættes Jakobe for, da hun spørger en tysk jernbanebetjent om vej: "Manden saae på hende med et uforskammet Smil og sagde, at det maatte hun vist kunne lugte sig til; hun skulde bare gaa lige efter Næsen"³⁴ Her er antisemitismen indpakket i en reference til jødindens næse. Selvsamme sted i en kupé er Jakobe højlydt blevet fravalgt med en antisemitisk bemærkning om, at hun lugter af hvidløg.³⁵

I Danmark er den milde antisemitisme dog ikke et hak mindre. Da Jakobe spørger to tilfældige mænd om vej i en reception i en større offentlig bygning, svarer den ene lakonisk: "Første Sal, tredje Dør til højre." Fortælleren uddyber herefter: "Og næppe havde hun vendt de to Mænd Ryggen, før de ganske højt vekslede disse Bemærkninger: "Sikken en Næb." "Ja, det var en Jødetøs."³⁶ Pointen med ordet "næppe" er at signalere, at de to mænd – som de to andre i Berlin – *åbenlyst* udtrykker deres antisemitisme over for hende.

En anden karakter, som udviser åbenlys jødeforagt, er ultranationalisten og storantisemitten oberst Bjerregrav. Den vrisne mand er i udtrykket en slags oberst Hackel-type fra tv-serien *Matador*. Bjerregravs antisemitisme er vulgær og perfid. Han kalder et af medlemmerne fra Salomons familie for en "Ørkenvandrer" og udtrykker senere, at han gerne ser de "unge Rabalderjøder hængt."³⁷

I *Lykke-Per* er den milde antisemitisme potent hos almenvellet i samtiden i både København og i Berlin.

Etnisk sammenhold?

Når man nu ved, at der fandtes både mild og rå antisemitisme i dele af samfundet, kan man så se en særligt etnisk loyalitet blandt de sekulære jøder i *Lykke-Per*? Ja, det kan man, hvis man kigger på storfamilien Salomon, der er særdeles velbeskrevet. Deres familielæge er jøde.³⁸ De omkringliggende villaer til deres nordsjællandske sommerresidens ejes hovedsageligt af jøder.³⁹ Jakobe, Ivan og Nannys farmor er "bevisligt" købt af en fattig jødeenke i Jylland.⁴⁰

Men der findes jo sjældent tendenser uden undtagelser. Til Jakobes og Pers bryllup er langt fra alle de fremhævede gæster jøder.⁴¹ Der er heller ingen etnisk sympati at notere sig hos Max Bernhardt, da hans nevø, redaktør Dyhring, forlover sig med den jødiske datter til konkurrenten Philip Salomon. Etnicitet spiller her absolut ingen rolle i kampen for magt og penge.

Jakobe er en kvinde, for hvem magt og penge ikke er værd at stræbe efter. Måske fordi hun er vokset op i et hjem med begge dele? Det vides ikke. Det står imidlertid klart, hvad hun ønsker at give videre. Hun vil skabe et børnehjem, og det gør hun viljefast på trods af de nederdrægtige bemærkninger i pressen. En handling, som har en pointe i sig selv, mener en tysk litteraturprofessor. Dr. i nyere skandinavisk litteratur Stefanie von Schnurbein læser Jakobe som en suveræn, viljestærk karakter. Jakobe er intet mindre end en dekonstruktion af de antisemitiske fordomme i tiden. Schnurbein vurderer Jakobe til at være et Nietzschesk *viljesmenneske* med "Wille zur Macht." Jakobe er sågar et eksempel på "eine neue Generation [von] kratvoller Gestalter." Schnurbein topper sin idealisering af Jakobe med at kalde hende et "Zukunftsideal" (Stefanie von Schnurbein, 2014, s. 10).

Har man læst Nietzsches hovedværk *Also sprach Zarathustra* (1883-1885) kan man – med lidt god vilje – forestille sig Jakobe som en enestående Zarathustra, for hvem selv løven bøjer sig til sidst. Her

forestiller jeg mig løven i skikkelse af Per og tilbødelsen som hans sidste vilje. Forstået på den måde, at da Per dør til sidst, har han fået skrevet i sit testamente, at den økonomiske del af arven skal gå til Jakobes børnehjem.

Det er en sidste vilje, som også kan tolkes på en anden måde. Dr. phil. Vilhelm Andersen, som er nævnt tidligere, kalder Pers testamente for Pontoppidans vilje med *Lykke-Per*.⁴² Lærerne skal se, at en nordbo kan hengive sit sidste til en viljestærk jødinde. Ydmygelsen er da også total, da den pietistisk-kristne bror Eberhard må opsøge jødinden Jakobe og meddele hende, at hans brors arv går til hendes sekulære børnehjem.⁴³ Det er den selvstændige jødindes triumf over Sidenius-slægten. Tilbage står Jakobe som en viljestærk, selvopofrende og velbevandret kvinde, som med ”stor Lethed kunde tale med om gamle, græske Filosofer og om den nyeste Bismarck-Politik.”⁴⁴ En moderne jøde, som har fundet ’hjem’ ved at skabe et hjem for hjemløse børn.

De skiftende navne på Jakobes børneinstitution bærer en subtil pointe i sig selv. Stedet kaldes først ”Fattigskole, en Slags Kloster”, bliver senere til ”Jakobe Salomons Konfessionsløse Skolehjem” og ender med navnet ”Børnenes Hus.”⁴⁵ Her skal man bemærke, at det religiøse forsvinder af navnet. I børnehjemmet behøver den gode hjælpegerning ikke at have sin forankring i en hellig forskrift.

Jødinden Jakobes medgang understreger Nietzsches pointe om det udslagsgivende ved menneskets vilje trods alt, eksempelvis antisemitisme.⁴⁶ I 1878 troede Nietzsche selv på, at det var jøderne, som skulle bringe Europa videre ind i fremtiden (Adam Sutcliffe, 2011, s. 15). I sine unge år var Nietzsche ellers antisemitisk indstillet over for jøderne, men senere blev han imponeret over deres intellektuelle kapacitet (Adam Sutcliffe, 2011, s. 7+15). De var noget særligt.

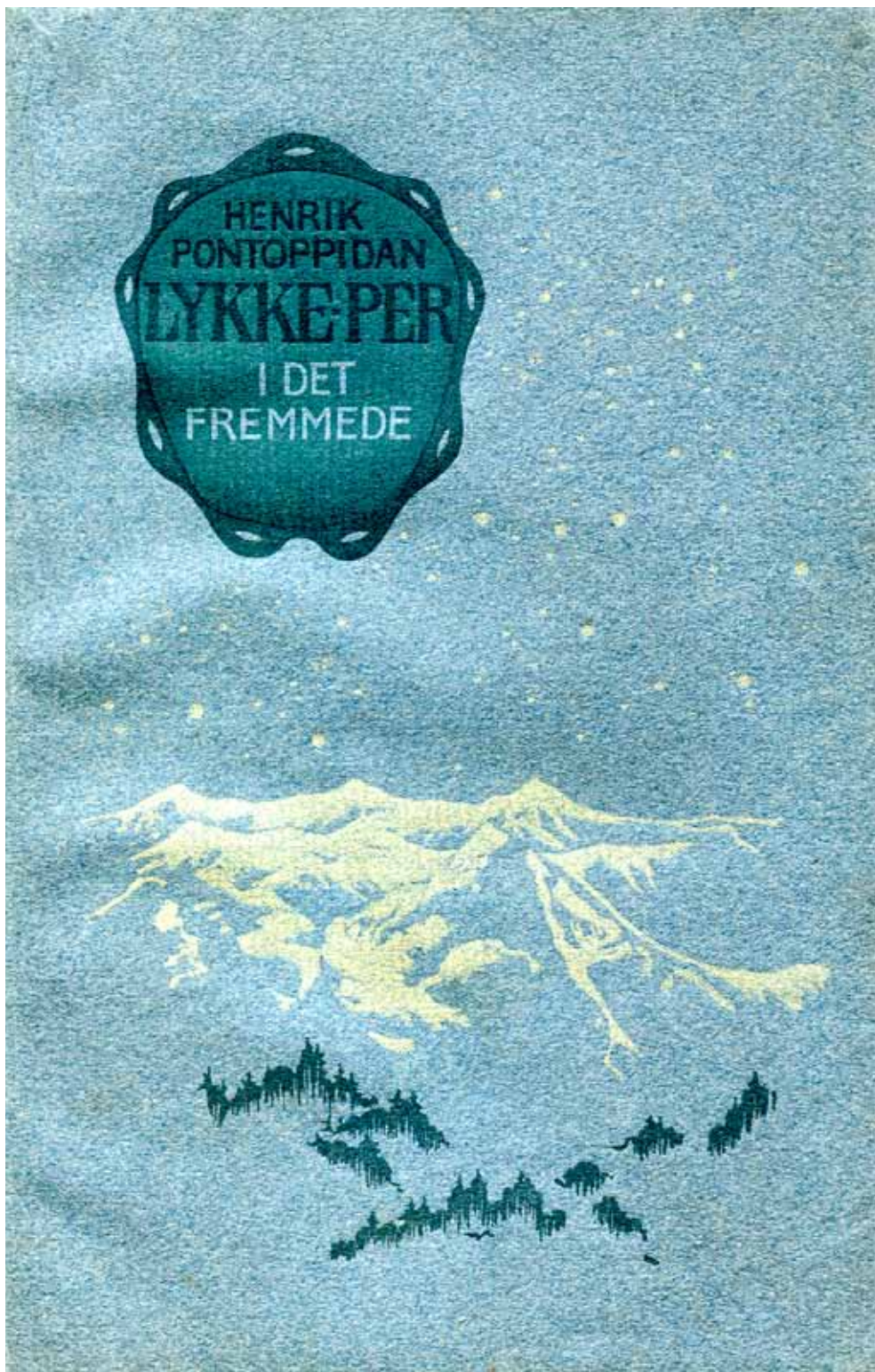
Uregelmæssighed i jødiske slægter

I *Lykke-Per* fremstilles jøderne ikke som en homogen og udelukkende slægtsbundet befolkningsgruppe. Her vil jeg lade fortælleren komme til orde med en generalisering om jøder. På skønneste paradoksale vis lykkes det her fortælleren at ophæve en etnisk generalisering ved hjælp af en etnisk generalisering: ”Den lille Mand [onkel Delft], hvis Ydre var saa paa-faldende forskelligt fra Søsterens [Lea Salomon], var ogsaa i andre Henseender et Vidnesbyrd om den Uregelmæssighed, hvormed Egenskaber nedarves i jødiske Slægter.”⁴⁷ Det skriver fortælleren, selvom to store jødiske forfattere, Henri Nathanson og Meir Goldschmidt, i tiden gjorde en intellektuel dyd ud af at skildre de særegne jødiske karaktertræk. Begrebet *nationalkarakter* var særdeles anvendt, og man udgav bøger om forskellen på jyder og fynboer (Kristian Hvidt, 1988, s. 211-214). Som Elias Bredsdorff gør opmærksom på i sin doktordisputats om Pontoppidan (og Brandes), så kan man ikke forstå Pontoppidans menneskeskildring i *Lykke-Per*, hvis ikke man anerkender, at han så en fundamental forskel på ”jøder” og ”danskere” (Elias Bredsdorff, 1964, s.163). Et racebetinget grundsynspunkt, som *ikke* er at misforstå som antisemitisme (ibid, s. 160).

Afsluttende kan jeg sammenfatte, at den skildrede periode (1864-1905) i *Lykke-Per* var præget af antisemitisme på forskellige niveauer. Det gælder lige fra direkte forfølgelser til nedladende kommentarer og samfundsstrukturelle barrierer. En skildring, der stemmer overens med historiske fremstillinger af tiden. Fortælleren brug af dyrekarakteristik er dog ikke en del af denne antisemitisme, idet dyrebetegnelserne fordeler sig neutralt mellem jøder og ikke-jøder. I *Lykke-Per* erfarer læseren, hvordan familien Salomon forsøger at integrere sig så godt som muligt via genstande og manerer i hjemmet og ved ikke at sende sine børn i skoler uden for landets grænser.

Til sidst vil jeg gøre opmærksom på udviklingen hos henholdsvis Per og Jakobe. Hvis vi anerkender, at Pontoppidan delte samtidens grundlæggende syn

*Førsteudgave af "Lykke-Per", bind IV, "Lykke-Per i det Fremmede."
Af illustratør Hans Tegner, 1899.*

på mennesket som betinget af sin race, er forskellen mellem de to hovedpersoners udvikling afgørende for at forstå Pontoppidans vilje med *Lykke-Per*. Ser man på Per, erfarer man, at han blev indhentet af "Den sideniuske" Arv" til forskel fra Jakobe, der trodsede samtidens antisemitisme og blev et "Zukunftsideal."

Nordisk Film og TV2 arbejder på at få finansieret en tv-serie ved navn *Lykke-Per* på 4 x 1 time til produktion 2016, udsendelse 2017. Bille August og sønnen Anders August har skrevet manuskripterne. Bille August instruerer.

LITTERATUR

Ahnlund, Knut: *Omkring Lykke-Per*. København. Hans Reitzel. 1971.

Brandes, Georg: M. Goldschmidt. I: *Kritiker og Portraiter*. København. Gyldendal. 1870.

Bredsdorff, Elias: *Henrik Pontoppidan og Georg Brandes - En kritisk undersøgelse af Henrik Pontoppidans forhold til Georg Brandes og Brandes-linjen i dansk åndsliv*. København. Gyldendal. 1964.

Feldt, Jakob: Forskellige i fællesskab. Moses Mendelsohn og frigørelsen. I: Blüdnikow, Bent (red.): *Jøderne som frie borgere: Anordningen af 29. marts 1814*. København. Det Jødiske Samfund i Danmark. 2014.

Hvidt, Kristian: Edvard og Georg Brandes' opfattelse af deres jødiske herkomst. I: Broberg, Gunnar, Harald Runblom og Mattias Tydén (red.): *Judisk liv i Norden*. Uppsala. Svanberg og Tydén. 1988.

Mosse, Georg L. Jewish Emancipation – between Bildung and Respectability. I: Reinharz, Jehuda & Schatzberg, Walter (red.): *The Jewish Response to German Culture - from the Enlightenment to the Second World War*. London. University Press of New England. 1985.

Pontoppidan, Henrik: *Lykke-Per*. København. Gyldendal. 1964. (Værket er i overensstemmelse med

4. udgave af *Lykke-Per* (1918) ved Esther og Thorkild Skjerbæk. Eneste forskel er tryk- og sætfejl. Værket er i to dele. Første del er på 359 sider, mens anden del er på 358 sider. Henvisninger til anden del angives ved ",2." efter sidetallet).

Pontoppidan, Henrik: *Lykke Per*. København. Gyldendal. 2012. Med forord af Ida Jessen.

Rosman, Moshe: *How Jewish Is Jewish History?*, Portland, Oregon, The Littman Library of Jewish Civilization. 2009.

Schnurbein, Stefanie von: Literarischer Antisemitismus bei Knut Hamsun und Henrik Pontoppidan: zwei Varianten mit unterschiedlicher Tendenz. *European Journal of Scandinavian Studies*. Volume 44. 2014.

Sutcliffe, Adam og Karp, Jonathan: Introduction. I: *Philosemitism in History*. New York. Cambridge University Press. 2011.

Wagner, Thorsten: Jødernes ligestilling - et europæisk perspektiv. I: Blüdnikow, Bent (red.): *Jøderne som frie borgere*. København. Det Jødiske Samfund i Danmark. 2014.

NOTER

¹ Til denne undersøgelse har jeg valgt *Lykke-Per* (1964) udgivet på Gyldendals Forlag ved Pontoppidan-eksperten Thorkild Skjerbæk. Værket er todelt. Sidehenvisninger til anden del er angivet med et efterfølgende ",2." efter sidetal.

Oprindeligt er *Lykke-Per* udgivet som 8 hæfter fra 1898 til 1904. I 1905 samler forfatteren sine hæfter til én samlet udgivelse/fortælling. I 1905 udgives en lettere redigeret version i tre bind, og i 1918 udkommer værket igen. Denne gang i to bind og stadig ved Pontoppidans egen hånd. Det er denne version, som 1964-udgaven er en kopi af. Forskellen mellem 1918-udgaven og 1964-udgaven er kun tryk- eller sætfejl.

Undervejs i Pontoppidans bearbejdning finder der bemærkelsesværdige korrektioner sted. Det gælder eksempelvis en fjernelse af denne beskrivelse af Jakobs tankeverden, som indeholder ord som "fremmede Tanke-Egne, solbelyste Sletter og Fata Morgana." (Bredsdorff, 1964, s. 141). Derudover fjernes et billedportræt af dr. Nathan i børnehjemmet til sidst i værket (Bredsdorff, 1964, s. 149).

² Pontoppidan indrømmer selv i et brev til Brandes, at han i skildringen af dr. Nathan havde Brandes i tankerne. (Gengivelse af brev fra

Henrik Pontoppidan til Georg Brandes, 5.7.1902. I: Ahnlund, 1971, s. 15).

³ Her forstår jeg "antisemitisme" som en a priori negativ forståelse af jøder funderet på deres race.

⁴ Tidsangivelsen har jeg fra litteraturhistoriker, dr. phil. Vilhelm Andersens anmeldelse i *Politiken* den 26.12.1905. I: Ahnlund, 1971, s. 66.

⁵ Det tillader jeg mig, fordi samtidens litterære kritikerkanoner Vilhelm Andersen, Poul Levin og Edvard Brandes alle roser værket for dets troværdige skildring af samtiden (1864-1905). I: Ahnlund. 1971.

⁶ Eller det er ikke helt korrekt, idet den jødiske onkel Delft faktisk beskrives løbende med følgende ord: "Abehoved" (139), "Chimpansehoved" (331) og "abeagtig" (62,2).

⁷ Andersen, Vilhelm: Lykke Per. Anmeldelse af Vilhelm Andersen i *Politiken*. 26.12.1905. I: Ahnlund. 1971.

⁸ Levin, Poul: Familien Salomon i Henrik Pontoppidans "Lykke-Per." Nogle Randbemærkninger. Anmeldelse af Poul Levin i *Tilskueren*, april 1906. Gengivet på: http://www.henrikpontoppidan.dk/text/secclit/secartikler/levin_poul/familien_salomon.html

⁹ Pontoppidan, 1964, side 277,2.

¹⁰ Pontoppidan, 1964, side 102,2.

¹¹ Pontoppidan, 1964, side 168.

¹² Pontoppidan, 1964, side 209.

¹³ Pontoppidan, 1964, side 138.

¹⁴ Pontoppidan, 1964, side 49.

¹⁵ Pontoppidan, 1964, side 29,2.

¹⁶ Pontoppidan, 1964, side 141-142.

¹⁷ Pontoppidan, 1964, side 33,2.

¹⁸ Pontoppidan, 1964, side 154,2.+150,2.

¹⁹ Pontoppidan, 1964, side 193-194,2.

²⁰ Pontoppidan, 1964, side 202,2.

²¹ Pontoppidan, 1964, side 312,2.

²² Pontoppidan, 1964, side 146+147.

²³ Pontoppidan, 1964, side 318-321.

²⁴ Pontoppidan, 1964, side 321.

²⁵ Falk, Allan, Anordningen af 29de Marts 1814 - et frihedsbrev? I: *Rambam. Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning*, Selskabet for Dansk Jødisk Historie, 23 / 2014, side 34.

²⁶ Pontoppidan, 1964, side 150.

²⁷ Pontoppidan, 1964, side 347.

²⁸ Pontoppidan, 1964, side 151.

²⁹ Pontoppidan, 1964, side 138-141.

³⁰ Pontoppidan, 1964, side 182.

³¹ Pontoppidan, 1964, side 139.

³² Pontoppidan, 1964, side 158+316.

³³ Pontoppidan, 1964, side 159.

³⁴ Pontoppidan, 1964, side 158.

³⁵ Pontoppidan, 1964, side 316.

³⁶ Pontoppidan, 1964, side 229.

³⁷ Pontoppidan, 1964, side 332+63,2.

³⁸ Pontoppidan, 1964, side 157.

³⁹ Pontoppidan, 1964, side 13.

⁴⁰ Pontoppidan, 1964, side 147.

⁴¹ De fremhævede gæster ud over familien er: proprietær Nørrehave, løjtnant Iversen, litteraturhistorikeren, Balling etatsraad Erichsen, men selvfølgelig også Dr. Nathan og Aron Israel (fast søndagsgæst).

⁴² Vilhelm Andersen: Lykke Per. Anmeldelse af Vilhelm Andersen i *Politiken*. 26.12.1905. I: Ahnlund. 1971.

⁴³ Pontoppidan, 1964, side 336,2.

⁴⁴ Pontoppidan, 1964, side 169.

⁴⁵ Pontoppidan, 1964, side 311,2.+334,2.+335,2.

⁴⁶ Opførelsen af børnehjemmet ser jeg som en viljesakt i Nietzsches ånd. Ordet "vil" og "vilje" går igen og igen i samtalerne mellem Per og Jakobe.

⁴⁷ Pontoppidan, 1964, side 151.

Arthur Arnheim

Truet minoritet søger beskyttelse

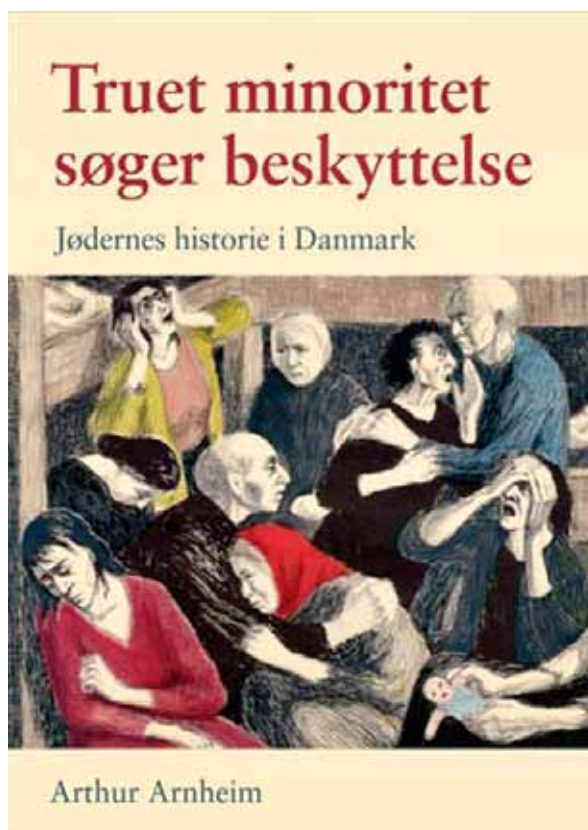
– Jødernes historie i Danmark

Syddansk Universitetsforlag, 2015

Af Allan Falk

Med ovennævnte bog har Arthur Arnheim begået et stort værk, et storværk. Ikke blot er bogen af stort omfang, fordi den er på 466 sider alt incl., men også fordi den omfatter – næsten – alt jødisk liv i alle dets aspekter gennem ca. 400 år. Geografisk omfatter værket de områder, der indtil fredsslutningen i 1864 hed kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Men ikke Dansk Vestindien (ej heller Norge og Island eller Færøerne og Grønland).

På bagsiden af omslaget har forlaget anført, at værket ”er den første samlede fremstilling af jødernes historie i Danmark”. Det er ikke rigtigt. Arnheim citerer da også selv fra ældre fremstillinger af samme emne, f.eks. *Mindeskrift i Anledning af Hundreårsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*, København 1914, af Julius Salomon og Josef Fischer. Og allerede i 1860 udgav Mendel Levin Nathanson sit værk *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig i København*. Af nyere værker kan nævnes *De danske Jøders Historie* af Benjamin Balslev, 1932, *Historien om de danske jøder*, 1968, af Poul Borchsenius og antologien *Indenfor murene*, udgivet 1984 af Selskabet for Dansk Jødisk Historie. Men Arnheims værk omfatter perioden fra slutningen af 1500-tallet og frem til 2002 og er alene i kraft heraf et enestående værk.

De første fire kapitler omhandler jøderne i Altona og omegn. ”Omegnen” omfatter Hamburg uagtet at Hamburg var ”Die freie und Hansestadt Hamburg”, for det er umuligt at adskille Altona og Hamburg, når man vil beskrive jødernes forhold i dette område. Som Arnheim redegør for, var Hamburg stedet, hvor jøderne i Altona handlede. Og når

Hamburgs senat fordrev jøderne i byen, flyttede de til Altona. Omvendt, da svenske tropper i 1657 nærmede sig Altona, flygtede jøderne i Altona til Hamburg. I øvrigt var Chr. IV selv af den opfattelse, at han havde overhøjhed over Hamburg.

Arnheim omtaler i kapitel I de sefardiske jøder og i kapitel II de "hochdeutsche Juden" – aschkenaserne. Denne opdeling giver god mening, for det var adskilte samfund med forskellig liturgi. Hvilket ikke forhindrede samarbejde; således hjalp sefarderne i vidt omfang deres aschkenasiske trosfæller i 1657, da svenskerne stod for døren.

Arnheim omtaler side 15 sefardernes køb af et stykke jord til begravelsesplads i Altona af greven af Schaumburg i 1611. Han fremhæver, at denne begravelsesplads eksisterer den dag i dag – og altså overlevede nazitiden – i smuk overensstemmelse med den jødiske skik, at en begravelsesplads er for evigheden. Han undlader (af høflighed?) at nævne, at den i 1663 erhvervede begravelsesplads i Ottensen i dag er overbygget af et indkøbscentrum ...

Arnheim omtaler sefardernes forhandlinger med greven af Schaumburg som grundlag for dannelsen af flere jødiske samfund i området. Imidlertid havde fire aschkenasiske jøder allerede i årene 1582-84 fået tilladelser til at slå sig ned i Altona og Ottensen. I den forbindelse blev der også af greven lovet et sted til begravelser. Rent faktisk ligger den sefardiske og den aschkenasiske begravelsesplads i Altona side om side og fremtræder i dag som en samlet begravelsesplads med den sefardiske del i det sydvestlige hjørne. Den ældste endnu bevarede gravsten er fra 1621. Den står over Samuel Jehuda, og det nævner jeg, for han har nulevende efterkommere i Danmark i slægterne Heilbuth, Hildesheim, Michaelsen, Eichel og Heyman. Han er således en af Philip Wulff Heymans – Tuborgs grundlægger – aner.

De aschkenasiske jøder, som Chr. IV "arvede" i 1640, havde altså været der i over 50 år. Og ikke

kun i Altona og Ottensen. M. Grunwald fremhæver i sit værk *Hamburgs deutsche Juden*, at de første aschkenasiske jøder i Hamburg var danske "Schutzjuden".

Arnheim bruger flere sider til omtale af rabbiner Jacob Emden og dennes strid med overrabbiner Eibeschutz, den såkaldte amuletsrid. Siden 1725 havde det internt i menigheden været forbudt at være tilhænger af Sabbatai Zvi, men Jacob Emden beskyldte Eibeschutz, der i 1750 blev udnævnt som overrabbiner for den såkaldte "Dreigemeinde" bestående af menighederne i Altona, Hamburg og Wandsbek, for at være tilhænger af denne på grundlag af indholdet i de amuletter, som Eibeschutz havde solgt, fortrinsvis til kvinder som beskyttelse mod barselsfeber, en sygdom, som uhyggeligt mange kvinder døde af dengang og til langt op i 1800-tallet.

Set med en jurists øjne havde Jacob Emden en god sag. I teksterne i flere af de amuletter, som Emden kom i besiddelse af, solgt i Prag og Metz, var Sabbatai Zvis navn nævnt. Men i andre, som Eibeschutz havde solgt i Altona og derfor ikke kunne løbe fra, var teksten uklar, idet Eibeschutz havde tilføjet enkelte bogstaver og/eller fjernet andre, så teksten ikke længere gav sproglig mening. De førstnævnte nægtede Eibeschutz imidlertid at have forfattet, og de sidstnævnte var ifl. ham selv med en kabbalistisk mening, som kun han selv kunne tolke ... Da han blev opfordret til at lade sagen afgøre ved en jødisk domstol af tre rabbinere, nægtede han. Hele affæren er gengivet i Grunwalds ovennævnte værk over 35 tætskrevne sider og efterlader nutidens læsere med en undren over, at Eibeschutz var i stand til at få så mange tilhængere, som han gjorde, for man efterlades med et højst usympatisk indtryk af hans og hans tilhængeres opførsel. For det var Eibeschutz' tilhængere, der i flere tilfælde overfaldt Emdens sympatisører, ikke omvendt. Ligeledes blev tilhængere af Emden af Eibeschutz konsekvent i prædikener o.a. omtalt som "tenuim" = urene, og når de døde, blev de begravet på afsides steder på begravel-

sespladsen i Altona. Grunwald kalder denne periode for ”die Schreckensherrschaft der Eybeschützianer”. Arnheim oplyser, at den danske konge blev indblandet i 1756, men han kom kun med et intetsigende svar. Allerede i 1754 havde kongen imidlertid bestemt – efter at Hamburgs senat havde beordret Hamburg-menighedens ledelse at fyre Eibeschütz – at da Eibeschütz ikke var blevet behørigt opsagt efter de første tre år, skulle hans ansættelse anses for forlænget i yderligere tre år. Kongen skulle if. Grunwald være blevet Eibeschütz gunstigt stemt efter at have fået oplysninger om, at Eibeschütz i sit hjerte var kristen og en samlingsfigur for døbte jøder ...

I kapitel V tager Arnheim fat på de jødiske bosættelser i kongeriget. Kun den første side (side 77) omhandler specifikt sefarderne. I den sammenhæng oplyses, at Isak Cordova i 1715 erhvervede et stykke jord ved siden af den allerede etablerede begravelsesplads, specifikt til brug for sefarderne. Arnheim oplyser imidlertid ikke baggrunden herfor, der var den, at sefarderne har den skik at bruge liggende gravsten, hvorimod aschkenaserne bruger stående gravsten. Da en sefardisk jøde, Jacob Franco fra Brasilien, døde som følge af pesten i 1711, ønskede hans familie, at der på hans grav skulle placeres en liggende sten. Men det nægtede ejerne af begravelsespladsen, de fire, der havde underskrevet skødet vedr. det første grundkøb, for som Arnheim påpeger, var der ikke nogen organiseret menighed. Derfor blev der købt et jordstykke til sefardiske begravelser. If. *Jødekirkegården i Møllegade* af Josef Fischer var det imidlertid ikke Isak Cordova, men Jacob Cohen, Isac og Abraham Franco samt Isac Granada, der underskrev det pågældende skøde. Dette jordstykke blev dog allerede efter ca. 20 år inkorporeret i den samlede begravelsesplads, og i dag kan man blot konstatere dens eksistens ved fem liggende gravsten ved siden af hinanden på den ældste del af Møllegade.

Side 77 afsluttes med en konstatering af, at de ”sidste Cordova og Teixeira (Texiere) i København døde midt i det 20. århundrede og med dem de sefardi-

ske slægter i hovedstaden”. Det bør præciseres, at den karakteristik kun gælder dem, der forblev jøder. Der findes en del kristne danskere, der har jødiske aner i en eller flere af de sefardiske slægter d’Andrade, Cordosa, Delbanco, Henriques, Italiaender, de Lemos, Meldola, de Meza, Monies og Moresco. I øvrigt er der også nulevende jøder af Henriques- og Moniesslægterne.

Arnheim oplyser, at det første stykke jord til en begravelsesplads i Kbh. (begravelsespladsen i Møllegade) blev erhvervet i 1694. I den sammenhæng er det værd at bemærke, at den første begravelse i Møllegade havde fundet sted ca. 11 mdr. tidligere, nemlig begravelsen 5. september 1693 af den unge David Israel, søn af den første aschkenasiske jøde, der fik tilladelse til at bosætte sig i Kbh. i 1676, Israel Salomon Levy. En af de fire underskrivere af skødet var Abraham Cantor. Eftersom Arnheim flere steder i de første kapitler citerer fra Glückl von Hamelns erindringer (Zichroines) kunne der også derfra være citeret om Abraham Cantor. For han var i sine unge dage i tjeneste hos Chaim Hameln, Glückls ægtefælle, og hun nævner to steder, at det er gået Abraham Cantor godt, han er blevet en velhavende mand i Kbh. Arnheim nævner i øvrigt, at hun havde et kort ophold i Kbh. i forbindelse med sine aktiviteter for at få sine børn godt gift. Faktisk var der to af Glückls sønner, der slog sig ned i Kbh., Nathan og Josef (kaldet Jost). Det var sidstnævntes bryllup med Meyer Goldschmidts datter Rösel Kröndel som Glückl var til. I øvrigt et internt familieanliggende, idet Meyer Goldschmidt var hendes mands fætter.

Arnheim oplyser, at der krævedes et såkaldt lejdebrev for at kunne slå sig ned i Danmark. I den sammenhæng bør det nævnes, at det kun gjaldt de aschkenasiske jøder. De ”portugisiske” = sefardiske jøder havde allerede 19. januar 1657 fået en kgl. deklaration om, at de frit kunne færdes og handle i kongeriget. Arnheim går ikke meget i detaljer om jødernes næringsveje i det 18. århundrede, men nævner dog, at hvor de tidligste indvandrere havde beskæftiget sig med salg af ædelstene og produktion og salg af

tobaksvarer samt vekselsforretninger, kunne man i midten af det 18. århundrede konstatere, at der som følge af Østasiatisk Kompagnis virksomhed kom en del handel med the og porcelæn og i øvrigt en del ”Silke- og Klædekræmmere”. Det kan dog også nævnes, at adskillige jøder fik tilladelse til fabrikation af forskellig anden art: I 1752 fik Joseph Moses Wessely og Moses Warburg tilladelse til at anlægge en strømpfabrik i Kbh. I 1755 fik Lazarus Levi privilegium til anlæg af et farveri (kattuntrykkeri) i Næstved. Ezechiel og Berent Levy drev en fabrik for sysilke. Levin Salomon Trier drev en sæbefabrik. Hartvig Joseph fik 1775 et lån til anlæg af en tøjfabrik i Fredericia. I 1776 grundlagde Abraham Moses Henriques en tapetfabrik i Kbh.

Arnheim omtaler ikke det for jøderne – efter min mening – vigtigste kongelige reskript i det 18. århundrede: Reskriptet af 29. september 1788 hvorved de københavnske håndværkerlaug fik påbud om at antage jødiske unge mænd som lærlinge på lige fod med kristne. Derved blev jøders erhvervs muligheder kraftigt udvidet. Disse muligheder blev støttet af ”Præmieselskabet for den Mosaiske Ungdoms Anbringelse til Konster og Haandværker”, stiftet i 1795 med deltagelse af både jøder og kristne, ledet af fire ”administratorer”, to jøder og to kristne, et smukt eksempel på virkeliggørelse af oplysningstidens humanistiske idealer. Og det kom til at virke. I et skrift udsendt af Mosaisk Troessamfunds Repræsentantskab 12. juli 1813 (under den litterære jødefejde) er det oplyst, at af menighedens 740 voksne mænd var 140 håndværkere i 20 forskellige brancher.

Jøderne uden for Kbh. er noget stedmoderligt behandlet. De omtales på en halv side (side 89) med den konklusion, at de jødiske menigheder i provinsen kun fik mindre betydning for jødernes historie i Danmark. Men en bog om jødernes historie i Danmark bør dog også indeholde oplysninger om jøderne i provinsen, herunder den betydning, de havde for og i lokalsamfundet. Der er i øvrigt også jøder i provinsen, der fik betydning langt ud over

lokalsamfundet. Jeg behøver vel blot nævne Isidor Henius (1820-1901), der grundlagde De Danske Spritfabrikker i Aalborg. Også Hartvig Philip Rée (1778-1859) kunne nævnes. Han drev en vidtforegret virksomhed i Aarhus med filial i Randers med rederi, import af kul, jern, salt og humle og eksporterede korn, uld, skind og huder. Han var Aarhus’ største skatteyder og medlem af byens råd. Han var også en ivrig deltager i tidens debatter og var en ivrig fortaler for reformbevægelsen og indrettede synagoge i sin egen gård. Endvidere kan nævnes Isaac Zacharias Levy (1827-1899), der udviklede Horsens Baiersk- og Hvidtølsbryggeri (senere Horsens Bryghus, senere igen Ceres Bryggerierne) til at blive Jyllands største bryggeri. Han var i over 30 år medlem af Horsens byråd og blev udnævnt til etatsråd. Arnheim omtaler – grundigt – i senere kapitler forfatteren Henri Nathansen, der var født i Hjørring. Det forekommer nærliggende så også at nævne hans farfars bror Michael Leonard Nathansen (1795-1862), hestehandler og en excentrisk personlighed i en grad, så han blev kaldt ”Gale Nathansen” og portrætteret af forfatteren Nis Petersen i et værk af samme navn. Han blev døbt, men først i 1843. Også forfatteren Meir Aron Goldschmidt er grundigt omtalt af Arnheim. Hans morfar, Israel Levin (1759-1826), var markedskræmmer i Roskilde. Han blev godt integreret i det lokale samfund, så meget, at han blev medlem af det lokale skydebroderselskab. Han blev skydekonge i 1815 og fik udfærdiget en skydeskive forestillende Moses med stentavlerne. Skydeskiven hænger i dag på Roskilde Museum. Og som det er vel bekendt, har Goldschmidt skrevet om sin morbror Elias Roeskilde (1792-1878), købmand i Kalundborg, i *Erindringer fra min onkels hus*.

Fra litteraturen om lokalsamfundene kan også nævnes et par eksempler. Da ovennævnte eksempler er fra Jylland og Sjælland, følger her et par stykker fra Fyn: Moses Lemle (1783-1867) var købmand i Kerteminde. Han blev valgt til kærner i 1823 og forblev i dette hverv til 1835, og han var borgerrepræsentant 1841-1847. David Meyer (1772-1843)

var købmand i Svendborg, blev kgl. agent og kommandant for borgervæbningen på den tid, hvor byen havde indkvartering af spanske soldater.

Arnheim oplyser i kapitel V, at i Kbh. boede der ca. 350 jøder i 1728, 650 i 1760 og 1.462 i 1790. Der findes imidlertid også oplysninger om antallet af jøder i provinsen. Steen Felding har således i *Rambam* nr. 5, 1996, en artikel om antallet af jøder i folketællingerne 1787 og 1801. Heraf fremgår, at der i 1787 boede 354 jøder i provinsen, fordelt på 16 provinsbyer, heraf 165 i Fredericia. I 1801 boede 666 jøder i 28 provinsbyer, heraf 204 i Fredericia. Der var faktisk i det 19. århundrede jødiske familier i samtlige danske købstæder med undtagelse af et par stykker og altså ikke kun i de af Arnheim nævnte ni byer, hvor der blev anlagt en jødisk begravelsesplads. Arnheim nævner i øvrigt blandt disse Nyborg, som ikke havde en jødisk begravelsesplads, men til gengæld ikke Assens, der havde. Retfærdigvis må det dog bemærkes, at Arnheim nævner disse byer i den sammenhæng, at kun dér var der et egentligt jødisk samfundsliv.

Kapitlerne VI, VII og VIII omhandler emancipationstiden, herunder de ganske voldsomme ændringer i menighedernes struktur der skete med Anordningen af 29. marts 1814 og de religiøse reformer.

Arnheim nævner i den forbindelse, at repræsentanterne (i 1806) indførte en ny finansordning i form af en ligning af medlemmerne, baseret på deres indtægter. Den første ligning viser i øvrigt, at af 330 medlemmer (= husstandsoverhoveder) blev 170 fritaget for ligning på grund af ”uformuenhed”.

Arnheim påpeger med rette, at gennemførelsen af emancipationstidens tanker – *haskala* – indebar et kraftigt indgreb i de jødiske religiøse traditioner og fratog rabbinerne deres hidtidige ret til fortolkning af jødisk lov. Han er særligt kritisk over for indførelsen af konfirmation, et begreb, der er jødedommen fremmed, da man er født som jøde og derfor ikke har noget, der skal konfirmeres.

I et afsnit om integration og assimilation ser Arnheim det, han kalder dåbsepidemien, som det sidste led i en proces, hvorved jøder skifter identitet. Anordningen havde gjort dem til danske bekendere af den mosaiske tro. Nogle var så gået videre og var blevet kristne. De havde antaget dansk identitet. Dette synspunkt hænger sammen med Arnheims hovedsynspunkt: Jøder er et folk. Det er nok et synspunkt, som adskillige vil være uenige i. Men i det følgende afsnit gennemgår Arnheim temmelig grundigt Meir Aron Goldschmidts refleksioner over at være både dansk og jøde, og Arnheim anerkender, at Goldschmidt var begge dele. Og i bogen gengives Goldschmidts gribende refleksioner, da han står ved Titusbuen i Rom i 1847. Måske lidt overraskende tager Arnheim Grundtvig til indtægt for sit synspunkt om, at jøder er et folk, idet han gengiver Grundtvigs udtalelse under en debat i den grundlovgivende rigsforsamling, om at jøder ganske vist burde have adgang til offentlige embeder, men når det kom til nationale spørgsmål, havde kun de, som ifølge hans definition var danske, ret til at udtale sig. Grundtvig mente derfor, at Goldschmidt ikke havde ret til at udtale sig i diskussioner om forholdet mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne, fordi Goldschmidt var fremmed og gæst i Danmark.

I det følgende kapitel VIII, Integrationsprocessens sidste fase, gør Arnheim rede for de betydelige stridigheder om liturgien, der var opstået som følge af anordningen. Det er vel bekendt, at disse stridigheder fandt deres udgang med valget – kongens (reelt regeringens) valg mellem to indstillede emner – af Abraham Alexander Wolff som ny overrabbiner. I den af ham udarbejdede agende blev den liturgi fastlagt, som stort set uændret har været benyttet til vor tid, med prædikener hver sabbat på dansk over ugens tora-afsnit, med bøn for kongehuset og fædrelandet og med danske salmer. Men disse specielt danske indslag blev indført som tilføjelser til den traditionelle liturgi, som der ikke blev skåret i. Derved opnåede Wolff, at det store flertal blev tilfredse. Kun en mindre gruppe foretrak at gå til den

af Moses Levy indrettede synagoge i Læderstræde, hvor gudstjenesterne blev afviklet på traditionel vis.

Kapitel IX hedder – noget dramatisk – Storhed og forfald og indeholder en del interessant statistisk materiale udarbejdet af Marcus Rubin om udviklingen fra 1834 til 1885 i antallet af jøder hhv. i Kbh. og – delvist skønnet – i provinsen. Det samlede antal jøder forblev næsten uændret, men ca. 1.000 var i den mellemliggende tid vandret fra provinsen til Kbh. Endvidere oplyses om antallet af blandede ægteskaber i perioden efter grundloven, nærmere bestemt perioden 1850-1905, at der blev indgået 272 blandede ægteskaber og 395 rent jødiske, altså en fordeling 40-60. Det første blandede ægteskab blev indgået allerede 1798, og Steen Felding har i en upubliceret korrespondance p.t. opgjort antallet af blandede ægteskaber i perioden 1798-1850 til 50. Indtil grundloven var det en ufravigelig betingelse for at kunne indgå et blandet ægteskab, at børnene blev opdraget i den luthersk-evangeliske tro. Efter at grundloven var indført, kunne forældrene vælge børnenes religion, men kun få valgte den mosaiske. Så man kan roligt lægge til grund, at jo større frihed jøderne fik, jo mere voksede assimilationen.

I et kapitel om repræsentantskabets politik, hvor Arnheim gengiver et svar til Rubin om, at man ikke ønsker Rubins undersøgelse offentliggjort, fremhæver Arnheim (igen) sit synspunkt om, at det er en fiktion, at jøderne er en gruppe borgere som alle andre af statens borgere.

I en gennemgang af repræsentantskabets arbejdsopgaver nævner Arnheim, at fattigforsorgen ved anordningen af 1814 blev pålagt trossamfundet. I *Mindeskriftet ...* står der imidlertid: "*Naar Trossamfundet vedblivende beholdt sit eget Fattigvæsen, var det efter eget Ønske, navnlig fordi man mente, at de fattige paa den Maade fik det bedre, og man vilde nødigt lade Bestyrelsen af Legater og Stiftelser gaa over til det almindelige Fattigvæsen*".

Fra kapitel X, Europæisk jødehad, og frem er Arnheim nået til perioder, hvor den allerede eksisterende litteratur er omfattende. Men Arnheim fremhæver dog detaljer, som næppe er alment kendte. Således nævnes i kapitel X, at det lykkedes Moses Melchior (1825-1912) at overtale Frederik VIII til at sende et telegram til sin nevø Zar Nikolaj II, som – fmlt. – var medvirkende til, at der i det år, 1908, ikke som i tidligere år fandt pogromer sted mod jøder i påsken.

I kapitel XI, Det jødiske spørgsmål, er der en grundig – og fortjent – omtale af lægen Louis Fränkel og hans indsats for zionismen. Arnheim fremhæver med rette, at ingen andre i det dansk-jødiske samfund har haft en arbejdsevne som han. Arnheim nævner, at det var Fränkel, der indstiftede "Høstblomstdagen" (til fordel for tuberkulosebekæmpelse), startede De danske Spejderkorps, tog initiativ til oprettelse af rednings- og ambulancetjenesten i Danmark og igangsatte og sørgede for uddannelse af samariterkorps. Arnheim kunne yderligere have nævnt hans omfattende genealogiske arbejde, der af hans søn arkitekt Henry Fränkel blev udmøntet i det smukke værk *Forgotten fragments*, der omfatter ca. 20.000 personer og – ikke mindst – indeholder fotografier af en masse gravsten, hvoraf en del blev ødelagt af nazisterne. Man kan andetsteds i dette nummer af *Rambam* læse en specialartikel om Louis Fränkel og hans rejse til Palæstina og den efterfølgende grundlæggelse af Dansk Zionistforening. Men Arnheim gør dog også opmærksom på, at Fränkels entusiasme for den zionistiske idé kun havde tilslutning fra få andre danske jøder. Det store flertal var skeptiske.

Kapitel XII, Nyt jødisk samfund i Danmark, omhandler immigrationen af de "russiske" jøder. Arnheim nævner selv, at der er skrevet specielle værker herom af Bent Blüdnikow og Morten Thing. Der er næppe meget nyt i dette kapitel.

I kapitel XIII, Integration i det jødiske og det danske samfund, omtaler Arnheim det lidet smigrende faktum, at repræsentantskabet i 1929 fik indført – med Indenrigsministeriets godkendelse – at der nu blev krævet dansk indfødsret for at få stemmeret ved valg af repræsentantskabet, en bestemmelse, hvis formål var at holde de østeuropæiske jøder borte fra politisk magt i det jødiske samfund. Det førte til stiftelse af en ny organisation, ”Foreningen af 1930”, hvis formål var en valgreform i MT (Mosaik Troessamfund). To af grundlæggerne var Henri Nathansen – som ikke behøver yderligere omtale – samt Joseph Davidsen (1894-1943), der var søn af ”russiske” jøder, og som blev en af de første fra den gruppe, der fik en akademisk uddannelse, en doktorgrad i sociologi. Hans liv endte tragisk, idet han begik selvmord sammen med sin ægtefælle i efteråret 1943 på flugt fra Gestapo. Arnheim mener, at selvmordene fandt sted, før jødeaktionen påbegyndtes. Det er næppe til at vide med sikkerhed. Ligene blev først fundet i en skov 3. december 1943. I det følgende kapitel nævnes, at reform-bestræbelserne dog førte til oprettelsen af delegeretforsamlingen i 1936. Denne forsamling på 20 medlemmer skulle så vælge de syv repræsentanter. Denne ordning består endnu. Det tog dog ca. 30 år, førend repræsentantskabet reelt kom til at afspejle menighedens sammensætning.

De følgende kapitler omfatter 1930’erne og tiden under besættelsen, perioder, der er dækket af en omfattende litteratur. Arnheim fremhæver og kritiserer, at MT’s ledelse i hele denne periode ikke blot var inaktive og undlod at protestere mod jødefølgelserne i Tyskland, men direkte modarbejdede de kredse her i landet, der ønskede en mere aktiv, protesterende linie. Arnheim refererer således fra et møde i januar 1933 i privat regi – men dog ikke mere privat, end at det var indkaldt af MT’s formand, C.B. Henriques – at Samuel Goldin (1883-1945, kommunistisk folketingskandidat) foreslog, at MT fremsatte en udtalelse med fordømmelse af nazisterne, men blev afbrudt af værten, professor Louis Sigurd Fridericia (1881-1947), med ordene:

”Hvem taler De til? Tror De, at De staar paa Grøntorvet? Når det gør ondt, skriger man. Dyr skriger, mennesker ikke”. Mødet er refereret af Pinches Welner. Af mere specielle enkeltheder skal nævnes, at Hans Hedtoft efter en anmodning fra Benjamin Slor fik statsminister Stauning til at underskrive en udtalelse, dateret 24. februar 1937, der ikke blot beklager forfølgelsen af jøder, men også anerkender jødernes anstrengelser for at skabe et hjemland i Palæstina og udtrykker sin positive holdning heroverfor. Udtalelsen blev dog først offentliggjort i 1950; Arnheim ved ikke, hvorfor det ikke skete tidligere.

Arnheim er generelt kritisk over for repræsentantskabet i almindelighed og formanden, højesterets-sagfører C.B. Henriques, i særdeleshed. De bebrejdes – med rette efter anmelderens formening – at de ikke gjorde noget som helst for at advare MT’s medlemmer mod den forestående jødeaktion, efter at Henriques selv var blevet personligt advaret af Hans Hedtoft, og at der ikke var lavet nogen som helst plan B om flugt for det tilfælde, at der – mod forventning – ville komme en aktion mod jøderne i Danmark. Arnheim påpeger særligt, at det blev fatalt, at man intet gjorde for at evakuere de tilbageblevne ældre mennesker i MTs alderdomshjem.

I Kapitel XVII, Da Danmark blev ”jødefrit”, er der side 354 en lidt ærgerlig fejl, idet Arnheim oplyser, at alt i alt blev 478 jøder deporteret fra Danmark og alle bragt til Theresienstadt. Ærgerligt, fordi de korrekte tal er oplyst af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane i en artikel i *Rambam* 2008: 472 blev deporteret fra Danmark, heraf kom 470 til Theresienstadt, en forblev i KZ Sachsenhausen (”falskmøntneren” Svend Hoffgaard, omtalt i samme nummer af *Rambam*), en blev sendt fra Sachsenhausen til KZ Majdanek og der myrdet som offer for nazisternes Euthanasi-program. Sidstnævnte, Michael Singerowitz, har Arnheim selv viet et helt kapitel i sin samtidigt udgivne bog ... *at være jøde*.

De sidste par kapitler omhandler tiden efter besættelsen og frem til 2002. Arnheim fremhæver, at også

under Otto Levysohns formandstid fra 1956 blev de gamle synspunkter om de danske jøder fastholdt. Arnheim citerer Levysohn: ”Jøder af tro og danske af nationalitet”. Som Arnheim hertil bemærker: Det kunne M.L. Nathanson også have udtalt 150 år tidligere.

Efter oprettelsen af staten Israel blev repræsentantskabets holdning flere gange sat på prøve. Arnheim omtaler et besøg i 1961 af Golda Meir på Carolineskolen, hvor der i dagens anledning blev flaget – men kun med danske flag. Golda Meir gav udtryk for, at hun fandt det ejendommeligt, at alle andre steder, hvor hun havde været på besøg i Danmark, havde man flaget med Israels flag, kun ikke på den jødiske skole ...

Generelt er de sidste 50 års historie om jøderne i Danmark noget sparsomt beskrevet: Indvandringen af de polske jøder – udvandring til Israel – hjælp til Sovjets jøder – genoplussen af antisemitisme - terror mod jødiske mål i Kbh. er alt sammen beskrevet. Men en egentlig samtidshistorie er der ikke tale om. Otto Levysohn er således den sidste formand, der er nævnt ved navn. Der er et foto af Isi Foighel og Arne Melchior i synagogen ved dennes 150-års jubilæum i 1983 med oplysning om, at de begge var medlemmer af Poul Schlüters regering, men det nævnes ikke, at Isi Foighel var formand for MT i en periode. Og de to kriser med overrabbiner Bent Melchior, der ellers blev omtalt vidt og bredt i den

danske presse, lades også uomtalte. Måske mere overraskende er det, at Arnheim ikke omtaler den undersøgelse, som Jacques Blum udførte og beskrev i sin bog fra 1972, *Dansk og/eller jøde*, et emne, som Arnheim ellers gang på gang interesserer sig for.

Blums bog indeholder den hovedkonklusion, at kun ca. 6% af den jødiske befolkning overholder alle religiøse på- og forbud. En konklusion, som umiddelbart kun kan føre til bekymring for menighedens fremtid. Eller støtter dette faktum Arnheims hovedtese, at jøder først og fremmest er et folk? Det havde været interessant at erfare Arnheims bemærkninger hertil.

Konklusion

Arnheim skriver i sit forord, at bogen er skrevet ud fra en ny synsvinkel, nemlig det jødiske samfund som etnisk minoritet. Der er sikkert en del, der vil være af en anden mening, at jøderne i Danmark er danskere med en jødisk religion. Det var repræsentantskabets holdning fra 1809 og til et stykke efter 2. verdenskrig. Arnheim er en mand med meninger og holdninger. Fordelen herved er, at man aldrig keder sig ved læsningen. Ovennævnte kritikpunkter vedrører for det meste petitesser, og der er ingen tvivl om, at Arnheim har skabt et værk, der i lang tid fremover vil være standardværket, hvori man vil foretage opslag, når man ønsker at få noget at vide om jødernes historie i Danmark.

Arthur Arnheim

At være jøde

– essays om jøder og jødedom

Forlaget Goldberg & Mor, 2015

Af Karsten Christensen

Denne store, smukke bog indeholder ud over et personligt forord til læseren 14 korte tekster med eksempler på og overvejelser over jødehad, jødisk identitet, splittelse, traditioner og zionisme. Den er et forsøg på at indkredse og rumme, hvad en videnskabelig afhandling må afstå fra, og kan måske bedst karakteriseres som et personligt credo tilnærmeth gennem de korte eksempler og delovervejelser. Bogen er absolut læseværdig og tankevækkende i sig selv; men det er heller ikke en dårlig idé at have læst den igennem, inden man kaster sig over *Truet minoritet søger beskyttelse*. Det vil give et godt og nyttigt billede af forfatterens ståsted og begrundelse for disposition, stofvalg, vægtninger og vurderinger. Pernittengrynet kan det ærgre med et par dumme skønhedsfejl. Kolofonen er håbløst misvisende og især mangelfuld, og det er helt uforståeligt, at en fejl i *Truet minoritet søger beskyttelse*, der lader den dansk-jødiske forfatter Goldschmidt døbe i sin ungdom, går igen her. Det er utroligt, at ingen har fanget denne kikser i processen.

Anna-Lise Bjerager

Det gælder dit liv

Bent Lexner om jødedom og eksistens

Kristeligt Dagblads Forlag, 2015

Af Margit Warburg

Da Bent Lexner blev ringet op kl. 1 om natten mellem den 14. og den 15. februar 2015 og fik at vide, at en af vagterne ved synagogen i Krystalgade var blevet skudt, var det hans første tanke, at nu var der sket det, han inderst inde havde frygtet siden 1985, hvor synagogen blev bombet. Og da han første gang efter attentatet kom hen til synagogen sammen med statsministeren, var han chokeret. *"Men også i denne situation pressede denne tanke sig på: Dette har vi ventet på siden 1985."* (side 16).

Det markerer en vigtig forskel mellem den ikke-jødiske majoritet og den jødiske minoritet. Mange danskere fik et wake-up call og måtte sande et uskyldstab i forbindelse med attentatet på Dan Uzan. For dem var der tale om et før og et efter 15. februar. Men for mange danske jøder var det en fortsættelse af den alt for kendte historie, og det var da også baggrunden for, at Det Jødiske Samfund længe havde bedt om fast politibeskyttelse.

Tidligere overrabbiner Bent Lexner var en af de personer, der blev kontaktet med det samme efter drabet, og han var med ved alle væsentlige offentlige og private lejligheder i forbindelse med attentatet. Hans beretning er en af de bedste og vigtigste kilder til hændelsesforløbet.

Man får et ganske godt indtryk af Bent Lexner i Anna-Lise Bjeragers interviewbog med ham. Hans familie stammer som mange andre religiøse jøders fra Litauen og Ukraine. Bedsteforældrene på den fædre side slog sig ned i Slagelse, hvor farfaren blev en velhavende produkthandler. Lexners egen far endte som grosserer inden for tekstilbranchen

i København, og det var sådan set mere forudsigeligt, at Lexner efter realeksamen blev speditørelv i Københavns Lufthavn, end at han i 1971 sagde op der for at begynde en rabbineruddannelse i Israel.

Bent Lexner så et behov for en dansktalende rabbiner, som kunne videreføre den ortodokse tradition i København. Efter endt uddannelse tiltrådte han som rabbiner i 1976, var overrabbiner fra 1996 og fratrådte først i 2014. Bent Lexner er gift med farmaceut Merete Lexner. Parret har tre børn, der alle bor i Israel.

Man skal nok se Bent Lexner som en praktisk religionspolitiker, ikke en akademisk ideolog. Han har insisteret på, at forældre i et blandet ægteskab, der ønsker, at deres barn skal blive bar eller bat mitzvah, også skal sætte barnet i Carolineskolen. I bogen fortæller han om en familie, der ønskede at skrive deres søn op i skolen. Lexner sagde ja, men på den betingelse, at deres to andre børn blev flyttet fra deres daværende skole og over i Carolineskolen, og han forklarer sin holdning med, at jødedom *"er et anliggende for hele familien og ikke kun for den enkelte"* (side 66). I det hele taget ønskede Lexner indflydelse på Carolineskolen og var ikke bange for en konflikt, når det gjaldt muligheden for at være synlig for børn og voksne på skolen. Den ellers kompromissøgende, venlige mand fastholdt derfor, at han ville beholde sit kontor på Carolineskolen, da han blev overrabbiner, selv om skolens bestyrelse var imod.

Hans syn på rituel slagtning, omskærelse, mænds og kvinders roller, familieliv, hvor man spiser middag sammen hver aften, blandede ægteskaber og børneopdragelse er ikke overraskende. Lexner fremstår som en traditionel mand, men med viden om og accept af, at mennesker nu engang er forskellige, og nogle bliver for eksempel skilt eller er homoseksuelle. Han er ortodoks, men vil gerne være en del af den moderne, sekulære verden, og han skjuler ikke for sig selv og andre, at den dansk-jødiske menighed på knap 2000 medlemmer for 90 %'s vedkom-

mende er kulturjøder. Lexner skønner, at omkring 50 familier lever traditionelt religiøst.

Han ønsker, at det jødiske fællesskab forbliver stærkt. Som lærer er det vigtigt for ham at videregive torahen til senere slægter, og han forsømmer bogen igennem ikke en lejlighed til at fortælle om jødiske fester, ritualer og trosforestillinger, sådan som han tænker på dem og deltager i dem. Lexner forbinder ganske ofte religionen med noget lavpraktisk og nært og ikke med højtflyvende intellektuelle overvejelser.

Både internt og eksternt er overrabbinatet i København en fornem stilling, men det er ikke det samme som, at det menneske, som udfylder denne position, også er fornem. Lexner er ikke snobbet, men viser flere steder en selvironisk distance. Et enkelt eksempel er hans beretning om et brev, han modtog fra en nabo til begravelsespladsen i Møllegade. Naboen kunne rapportere, at hun ofte havde set en mistænkelig mand luske rundt blandt gravene. Hun vedlagde et foto af denne farlige mand. Lexner kunne straks genkende sig selv iført cykelhjelm og sort dynejakke!

Lexners venlighed gør ham ikke tandløs. Han siger, hvad han mener, men på en høflig måde. Derfor virker det heller ikke aggressivt, når han udtrykker sin skuffelse over kongehusets manglende engagement i forbindelse med attentatet i februar, når han meddeler, at han hellere ville have beholdt det gamle menighedsnavn Mosaisk Trossamfund, eller når han kritiserer Folkekirkens Nødhjælp for, at de indsamlede midler bliver brugt på organisationens ensidige propaganda for den palæstinensiske sag. Hans eksempel er her den mur, der blev opstillet på Roskilde Festivalen som protest mod sikkerhedshegnet i Israel.

Sidste kapitel handler om Israel. Lexner refererer den moderne israelske historie, og det er næsten ikke til at holde ud at læse, at denne besindige, kompromissøgende mand tidligere har gået ind

for en tostatsløsning, men at han nu har opgivet. Det virker, som om han i lighed med mange andre har mistet tilliden til både palæstinenserne og den israelske regering. Som så mange andre har han desværre heller ikke nogen løsning på konflikten.

Anna-Lise Bjerager har gjort et fint stykke arbejde og har sørget for, at både bogen og manden fremstår helstøbt og sympatisk.

Billede fra bogen: Mindeplade for Dan Uzan afsløres i Krystalgade ved synagogen den 19. marts 2015.

Jacob Halvas Bjerre

Udsigt til forfølgelse

Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945

Syddansk Universitetsforlag, 2015

Af Karsten Christensen

Denne bogs flertydige hovedtitel – udsigt til forfølgelse – er valgt med omhu. Den angiver på den ene side den danske regerings, og her særligt udenrigsministeriets, (overvejende passive) tilskuersrolle til de forfærdelige og stadig forværrede forhold for jøder i Tyskland og det Europa, der beherskes af nazisterne, og på den anden side jødernes håbløse udsigter. Undertitlen præciserer så bogens af- eller begrænsninger tematisk og kronologisk. For at forstå dette rigtigt er det vigtigt at hæfte sig ved, at bogen er et omarbejdet magisterkonferensspeciale, altså en universitetsopgave, der efter sagens natur må være en begrænset undersøgelse. Som titlen angiver, er det en specialundersøgelse af det danske udenrigsministeriums rolle i relation til de europæiske jødeforfølgelser. Bogens kronologiske afgrænsning, 1938-1945 – angiver forfatteren selv – skal placere den som en fortsættelse af Hans Kirchhoffs *Et menneske uden pas er ikke noget menneske*. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933-1939 fra 2005. På samme måde vedgår forfatteren sin gæld til meget andet af det store, i nyere dansk historieskrivning ret enestående, projekt om Danmarks flygtningepolitik 1933-1945, som statsminister Poul Nyrup Rasmussen direkte (modsat det sædvanligt hævdede armslængdeprincip for politikerne i forhold til kunst og videnskab) fik iværksat og finansieret på baggrund af en kritisk

kronik af Vilhjalmur Örn Vilhjálmsón i Berlingske Tidende 6. februar 2000 (overvejende en sammenskrivning af hans artikel i *Rambam* 7, 1998). Projektet resulterede i udgivelsen af fire bøger i

2005-2007 på i alt 1605 sider, skrevet af Lone Rünitz (der i 2000 havde fået udgivet en udvidet version af sit universitetsspeciale: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1945*), Hans Kirchhoff og Cecilie Felicia Stokholm Banke samt en parallel finansiering af Vilhjalmur Örn Vilhjálmssons videre studier, der resulterede i den 472 sider store *Medaljens bagside. Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*, der kom i 2005. Alt dette er formentlig velkendt for mange af *Rambams* læsere. Man skulle herefter tro, at dette emne (der jo ikke var ubehandlet tidligere) havde fået sin rigelige plads i dansk og dansk jødisk historieskrivning. I *Rambam* nr. 16, 2007 anmeldte Bent Blüdnikow det sidste bind i projektet, Hans Kirchhoff og Lone Rünitz: *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen*. Udover her at fortsætte en løbende diskussion om bedømmelsen af samarbejdspolitikken under krigen pegede Blüdnikow på, at forfatterne kun i begrænset omfang havde interesseret sig for, om man kunne have gjort mere for at redde jøder, ikke blot i Danmark, men også i udlandet, og i det hele på, at bogen (og projektet?) var alt for nationalt fokuseret.

Den foreliggende bog af Jacob Halvas Bjerre er et interessant bidrag til denne problemstilling. Grundfortjenesten ligger i den omfattende gennemgang og fremlæggelse af det bevarede og hidtil kun sparsomt udnyttede primære kildemateriale i Udenrigsministeriet og i de bevarede dele af gesandtskabs- og konsulatsarkiverne med relation til ”jødespørgsmålet”. Et af bogens hovedanliggender er at få klarlagt, hvad Udenrigsministeriet og dermed den danske regering løbende havde kendskab til vedrørende jøders vilkår og skæbner i Tyskland og de besatte lande. For at forstå kronologien – og dermed baggrunden for og indholdet af den løbende diplomatiske kommunikation mellem de danske repræsentationer i udlandet (som på grund af Danmarks særlige ”fredsbesættelsesfiktion” opretholdtes de fleste steder under hele krigen) tematiserer forfatteren udviklingen af jødeforfølgelserne i Tyskland og det besatte Europa i en – for underteg-

nede i hvert fald – hidtil uset detaljeret grad. Han finder et gennemgående mønster, karakteriseret ved 10 faser, der synes at gå igen i de fleste lande: uorganiseret forfølgelse – organiseret forfølgelse – definition (hvem er jøde) – identifikation og registrering – forbud og udelukkelse – udplyndring – mærkning (jødestjerne) – tvangsflytning – deportation – drab. Det er faktisk et velfungerende værktøj til at forstå indberetningerne og stillingtagen til problematikken. I Udenrigsministeriet fulgte man naturligvis også med i forholdene på anden vis, gennem radio og udenlandsk presse, de allieredes reaktioner efterhånden bedst gennem vore svenske forbindelser. Hovedresultatet er, næppe overraskende, at man i det officielle Danmark var ganske godt orienteret om forholdene og udviklingen i Europa. Der argumenteres for, at man rimeligvis endda kendte til den systematiske udryddelse af jøder lidt tidligere end hidtil antaget. Det var ikke manglende viden, der influerede på den danske regerings og administrations holdninger og tiltag.

Et af bogens andre hovedtemaer er en behandling og karakteristik af vores gesandtskaber (nu ambassader), deres funktionsmåde og personale, særligt gesandtskabet i Berlin, som jo havde en helt særlig placering ved ud over at være indberettende om forholdene i Tyskland og om de tyske tiltag jo også var den lokale aktør i relationen mellem Danmark og Tyskland, i hvert fald frem til den 29. august 1943. Efter indlemmelsen af Østrig i det stortyske rige i 1938 og indførelse af visumtvang for indrejse af jøder til Danmark fik de danske repræsentationer herudover nye opgaver og kom helt tæt på rigtig mange enkeltsager. Bogen giver gode eksempler herpå, men kan selvsagt ikke være udtømmende. Vi får i det konkrete også god indsigt i, hvordan den generelle, meget restriktive, danske fremmedlovgivning realiseredes.

En central opgave for Udenrigsministeriet og repræsentationerne var selvsagt også at beskytte danske interesser og personer i udlandet. Det er der en hel del om i bogen. Både om beskyttelse af danske jøder

og beskyttelse af dansk jødisk ejendom i udlandet. Interessant og ofte nyt stof. Et særligt spørgsmål var spørgsmålet om den tyske racepolitik i vores samhandelsrelationer, hvor kravene fra tysk side om ikke at ville handle med danske virksomheder, der ejedes eller bestyredes af danske jøder, stadig skærpedes. Der gives en del gode eksempler, men vi kan vist nok håbe på en langt grundigere behandling af ”ariseringsprocessen” fra forfatterens hånd.

Nogen vil sikkert finde, at *Udsigt til forfølgelse* er en ret nørdet bog med noteapparater, kildeoversigter, (gode) ordforklaringer, historiografiske og teoretiserende indledninger og et enkelt læg med illustrationer, mest af dokumenter og portrætter, indhæftet midt i bogen, men hvis man overhovedet interesserer sig for dens emne, er det en givende bog. Det kan evt. anbefales at starte læsning af bogen med dens ni sider lange sammenfattende og meget velskrevne konklusion.

Her giver forfatteren i øvrigt afsluttende et svar på det ovenfor stillede spørgsmål om, hvorvidt man kunne have hjulpet flere udenlandske jøder:

”Det er min vurdering, at langt de fleste diplomater udstrakte den hjælp, som var mulig indenfor de eksisterende rammer. I enkelte tilfælde blev disse rammer sprængt eller udvidet til fordel for personer, som de havde kendskab til fra tidligere. Her var det ofte den enkelte diplomats personlige indsats, som gjorde udfaldet. Denne undersøgelse har kortlagt, at denne hjælp har sikret, at ca. 21 udenlandske jøder kom ud af nazisternes klør. Det vigtige, men ubesvarlige spørgsmål er, hvad der ville have været konsekvensen for den enkelte, hvis vedkommende i flere tilfælde havde ydet hjælp?”

Det må vist være et tilfælde, at Vilhjalmur Örn Vilhjálmsón også i sine omfattende undersøgelser fandt 21 jøder, der blev udvist herfra til Tyskland.

English summaries

Uncle Benny's Paintings

By Eva Sverdrup and Ditte Cohn

Benny Cohn was born in 1896 into a Jewish/Christian family. He always wanted to be a painter and his family supported him. He graduated from the Royal Danish Academy of Fine Arts in 1917. He won a golden medal and a travel stipend in 1919. In 1920, Benny settled down in Paris, well known as a skilled painter – especially for his portraits and landscapes. He became a member of Salon d'Automne in 1921. Benny spent the summers painting in Denmark, and most of his life he continued to exhibit at Charlottenborg in Copenhagen.

The family was separated during the Second World War. Benny, his father and sister went to the USA in 1939; his brother Gerson and his children went to Sweden as refugees. Benny's mother and another sister stayed in Denmark, where his mother died in 1944.

In 1949, Benny decided to finally immigrate to the USA. In the USA, he settled down in Rhode Island and began painting colourful, abstract geometric paintings based on music. A dream he had had for a long time. In the USA, Benny used Benjamin Collin as his artist name. This was not so popular with his Jewish family!

After his death in 1980, the family of Benny's American sister inherited his American paintings; and his brother's family inherited the Danish part. The paintings have been stored away and moved around for many, many years, but in 2014, Benny's American niece Vikky Stenstream created an exhibition of his abstract paintings in Florida. At the same time, Benny's Danish niece Eva Sverdrup-

Jensen and grandniece Ditte Cohn started to register and renovate the huge Danish collection Benny had left with his brother when he emigrated for the USA.

We hope to bring Uncle Benny's fantastic collection of paintings to life, so that many people can enjoy and appreciate them!

A Roundtrip to Palestine – the Roots of Danish Zionism in Palestine

By Maja G. Zuckerman

Louis Herman Fränkel (1868-1935) founded the Danish Zionist Association (Dansk Zionistforening) and chaired the association until the First World War. Through his Zionist leadership, his role as a community activist as well as a public commentator, Fränkel became known in both Denmark and abroad as the personification of (early) Danish Zionism. The article presents new research on the emergence of Danish Zionism, especially the relationship between what was considered "Jewish" and "Zionist" in this period. The focus here is on Fränkel's journey to Palestine in the spring of 1897 and the implications the journey had on the dissemination of Zionism within the Danish-Jewish public sphere. The journey displays Zionist emergence as a process which was constantly expanding the existing and future opportunities for a Jewish home and community that extended far beyond the borders of the nation state.

Tolerance in the Age of Mercantilism

By Frauke Dettmer

In 1684, Jews were allowed to settle in the core regions of Denmark. But already in the beginning of the 17th century, cities in the Duchies of Schleswig and Holstein, where the Danish king, through complex dynastic and historical circumstances, held the title of duke, were opened up for Jewish settlers – they were even invited to move there.

The settlement of Altona is well known and well researched, but the smaller settlements are equally interesting. Glückstadt on the Elbe was founded in 1616, and by 1620, Sephardi Jewish merchants, mainly from Hamburg and Amsterdam, were invited to settle and were given the same rights as their Christian counterparts. Despite some ups and down due to the Thirty Years War, Glückstadt flourished throughout the 1600s, but by the end of the century, the financial situation changed due to new patterns of commerce, and by 1733, the Sephardi community no longer existed. A small Ashkenazi settlement was also allowed, but with fewer privileges, and due to emancipation, it was gradually dissolved and had ceased to exist by the end of the 19th century.

In Friedrichstadt, founded in 1621, the preferred minority was originally the Protestant Remonstrants. Catholics, Quakers and others followed, and in 1675, the first Ashkenazi Jews are recorded to have settled in the town, and there is evidence that the different minorities (Christian and Jewish) cooperated in several areas. A new synagogue was built in 1847, but when emancipation reached the Duchies in the mid-1850s, the community dissolved due to emigration and emancipation. Rendsburg, part of the royal Danish realm already in the late 16th century and of strategic importance, was through the 17th century heavily fortified through the construction of the new fortress-cum-district Neuwerk. The new fortress was open to non-Protestant, but not Catholic, residents, who were given

equal rights as their Lutheran counterparts – as long as their affluence was sufficient to ensure the ownership of a house and their religious practices were held out of the public eye. By the year 1700, the Ashkenazi community had their own burial ground in a nearby village, but services had to be held in private homes until the beginning of the 19th century. However, with the gradual emancipation in the 19th century (Denmark proper, 1814; the Duchies, 1854), and the Prussian victory in 1864, which made both Schleswig and Holstein part of the Germany-to be, Rendsburg-Neuwerk followed the destiny of the other communities.

Bernhard Hertz and His Workshop

By Vibeke Maarssø

The main focus of the article is Bernhard Hertz (1834-1908), who started his career as a goldsmith in Copenhagen in the 1860s – a family name well known in connection with exquisite jewellery in Copenhagen. His masterpiece, believed to have been produced in 1860, was acquired by King Frederik VII as a gift for hismorganatic spouse, Countess Danner (Louise Rasmussen). Hertz gradually expanded his company; by the year 1905, it had approximately 50 employees and a branch in Stockholm, Sweden. The production was focused on jewellery, but also other orders (mainly silverware) were executed. Several designers and skilled workers were hired by the company Bernhard Hertz, and in the article, short introductions are given to some of them. His interest in new technologies and the development of his trade can be seen in a bequest, which partially funds the Danish Industry Product Award (Danish: DI's Produktpris).

On a personal level, Bernhard Hertz married late, at the age of 63, to Valborg Adolphine Petersen (1868-1940). The marriage was childless, so the company was given over to Bernhard's nephew Georg Emil Hertz (1867-1954). He was succeeded by a member

of another branch of the Hertz family, the grandson of the jeweller Peter Hertz (Commissioner to the Royal Court, and Bernhard Hertz' uncle), Hans Peter Hertz (1887-1948), who further expanded the company, and but for a period of ten years (1948-1958), the company was run by a member of the Hertz family. In 1985, however, it was sold off, and its heritage is now divided between two companies, Lund Copenhagen and Danior.

Visit in Theresienstadt

By Robert Fischermann

The background of the article is Robert Fischermann's visit to Terezin (Theresienstadt) in the spring of 2015. The occasion was the recording of a TV programme with former Danish prisoners of the concentration camp who had been there as children, and the visit was preceded by the recording of interviews with the participants in their present homes. The author reflects on the relation between his experiences in 1943-1945 and his emotions on re-visiting Terezin 70 years later, and he also wants to express his gratitude towards the team for all their consideration concerning the interview and the visit to an emotionally very charged location.

Goodbye Theresienstadt

By Carl Otto Dethlefsen

The film *Goodbye Theresienstadt* was directed by Jonatan Jerichow and the author of this article. This is a short recap of the making of the film and afterthoughts regarding the organisation of the Theresienstadt Concentration Camp.

The successful escape of 5000 Danish Jews is a well-known story, but 472 Danish Jews did not succeed in reaching the shores of neutral Sweden. They were arrested by the Gestapo and deported to Theresienstadt. In the film, we take six of the former inmates

back to the camp in order to revisit some of the places of significance to them. Opposite other Jews in the camp, the Danes were allowed to receive parcels with food from home. This was their rescue, as one points out. The Danish Jews were eventually rescued by the so-called White Buses Campaign in the final days of WWII. It was a surprise to the film crew, that the six protagonists firmly stated at the end of their visit: 'This is our goodbye to Theresienstadt'.

After the finishing of the film, the author has been thinking about the attempt by the Nazi bureaucrats to disguise the atrocities of the concentration camps. In Theresienstadt, they made renovations to impress a delegation from the International Red Cross, and they followed up by making a propaganda film. The self-governing system set up by the Germans played a major role in the beautification of the camp, and the chairman of the Elders overseeing this process was Benjamin Murmelstein. The French film director Claude Lanzmann made a film with Murmelstein in which he admitted his role; 'I was caught between the hammer and the anvil,' he states in the film. The author elaborates on the huge efforts by the Germans: first, to stage the Potemkin backdrop, and later, to destroy all the evidence by burning archives and throwing urns with victims' ashes in the river. In Lanzmann's film, Mr. Murmelstein contradicts the famous quote from Hanna Arendt about the banality of Adolf Eichmann. 'No, he was truly a demon,' Murmelstein claims.

Personal accounts are important as an entrance to understanding the Holocaust, but future generations will not see and hear new eyewitnesses to the atrocities; therefore, testimonials from the last survivors are important to preserve on film. We are proud to have contributed to this with our two films, *October 43* and *Goodbye Theresienstadt*.

Your Brother's Guardian

By Finn Schwarz

In this article, one of the founders of the Danish Jewish security system explains the background for establishing the system in the beginning of the eighties. The author follows the Jewish security system from the start up to the present, evaluating the different threats the last 30-35 years have presented. In the end of the article, the author comments on the terror attack in February, which resulted in the killing of one of the guards.

Antisemitism in *Lucky Per*

By Mads Tobias Bundsgaard

This article examines Henrik Pontoppidan's novel *Lucky Per* (Danish: *Lykke-Per*) by bringing two perspectives into focus: a Jewish and an anti-Semite. The article begins with a count of all the animal characteristics that are used to describe the characters in the novel. The count makes it clear, that Jews and non-Jews are equally described as possessing these animal characteristics. The argument that the author is anti-Semite biased is in this way disproved. Further, the article documents the anti-Semitism that is present in the time-span of the novel (1864-1905) in Copenhagen and in Berlin. That is, the raw, the mild and the structural anti-Semitism. The novel is seen as a well-informed portrayal of the period. The clerical family of Sidenius and the secular Jewish family of Salomon are the main foci of the analysis; especially the son Per Sidenius (Lucky Per) and the daughter Jakobe. The anti-Semitism, as it is described in the novel, is compared to historical literature throughout the article. In relation to the time of publication of the novel, the article accepts the general racial attitudes of the population, and the progress of the Jewish character Jakobe is interpreted as a Nietzschean act of will. The article ends by concluding that the author of the novel wants to prove that, in spite of everything, a Jewish woman is capable of forcing her way through an anti-Semite society.

Bidragydere

Eva Sverdrup-Jensen, født Cohn

Datter af Maja Svensson (1903-1966) og Gerson Cohn (1894-1969) – sidstnævnte en bror til maleren Benny Cohn. Læste sociologi på KU i nogle år. Havde i nogle år en lille butik, *Evas Hjørne*, med kunsthåndværk. Uddannet folkeskolelærer på Hjørring Seminarium i 1988. Underviste voksne i billedkunst på Hjørring AOF Daghøjskole i 10 år afbrudt af et års ophold i Manila. Arbejdede 1999 - 2002 på den internationale skole i Vientiane, Laos, som lærer i billedkunst. 2002-2012 dansklærer på Copenhagen International School. Fra 2004 leder af Rudersdal Billedskole for børn.

Ditte Cohn

Født 1977 på Christianshavn. Mor: Ruth Plovgaard (f. 1946) far: Anders Cohn (1945-2013). Grandniece til Benny Cohn. Cand.mag. i filmvidenskab fra Københavns Universitet. Har arbejdet med film siden 1997, blandt andet for Zentropa i Paris og adskillige år på Det Danske Filminstitut i Gothersgade. Pt. presse- og arrangementsansvarlig for den københavnske kunstbiograf Gloria Biograf.

Maja Gildin Zuckerman

Maja Gildin Zuckerman er ph.d.-studerende ved Center for Moderne Mellemøststudier på Syddansk Universitet. Her skriver hun en afhandling om zionismens tilblivelseshistorie fra et nordisk perspektiv. Hun har en BA i antropologi og jødisk kultur fra Københavns Universitet og Haifa University og en MA i antropologi og sociologi fra Tel Aviv University.

Frauke Dettmer

Magister i slavistik og etnologi, har virket på universiteterne i Saarbrücken og Kiel, siden 1989 kurator på Det Jødiske Museum i Rendsburg, fra 2002 -2007 leder.

Vibeke Maarsø

Forfatter til syv bøger om guldsmede.

Robert Fischermann

Født i København den 19. april 1928. Deporteret til koncentrationslejren Theresienstadt. Civilingeniør-eksamen i februar 1955. Gift, to børn. I 1964-65 i Israel fem måneder på i en kibbutz, resten af opholdet som ingeniør i Tel Aviv. I 1972 emigreret til Israel. Blev uddannet som autoriseret tourguide og har i 30 år arbejdet som guide i Israel. Udgav 5. maj 2015 bogen *At forstå er ikke at tilgive*. Gik som 80-årig på pension. Har siden aflagt vidnesbyrd i Israel, i Danmark og i Tyskland.

Carl Otto Dethlefsen

Carl Otto Dethlefsen (f. 1946), cand.psych. Var i mange år ansat i Danmarks Radio, som bl.a. direktionssekretær, TV-udviklingschef og musikredaktør. Siden 2011 ansat i STV Production, hvor han har instrueret og produceret dokumentarfilm.

Finn Schwarz

Født 1958, cand.jur. fra Kbh.s Universitet 1981. Fra 1985 juridisk rådgiver for Det Jødiske Samfund i Danmark, samtidig advokat og partner i advokatfirmaet Horten. Fra 2008 medlem af repræsentantskabet for Det Jødiske Samfund i Danmark, formand 2009-2014.

Mads Tobias Bundsgaard

Kandidatstuderende i historie og samfundsfag ved Roskilde Universitet (RUC). Forfatter til undervisningsmaterialet *Sørens* om Søren Aabye Kierkegaard. Skriver om kierkegaardsk angst i Weekendavisen og Kristeligt Dagblad. Foredragsholder om unge og angst på ungdomsuddannelser og højskoler.

Allan Falk

Jurist. Genealog og skaber af Dansk Jødisk Genealogisk Database sammen med Tom Brøndsted. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Margit Warburg

Professor i religionssociologi ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet. Blev dr.phil. i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha'i. Hun har bl.a. forsket i forholdet mellem religion, migration og globalisering, religiøs demografi og civilreligion.

Karsten Christensen

Født 1942. Cand. phil. i historie. For tiden tilknyttet Det Kongelige Bibliotek som domicileret forsker. Har senest skrevet bidraget *Mindedage og idoler. De danske jøders frihedsbrev 1814 og M.L. Nathanson i Jøderne som frie borgere*, 2014.